

Akademia Wychowania Fizycznego
im. Jerzego Kukuczki w Katowicach

**Rajmund Tomik,
Gerard Kosmala, Aleksandra Vierek**

PRACA MAGISTERSKA
PORADNIK I MATERIAŁY POMOCNICZE
DLA STUDENTÓW TURYSTYKI I REKREACJI

Katowice 2021

KOMITET WYDAWNICZY

dr hab. Bogdan Bacik, prof. AWF Katowice – przewodniczący,
prof. dr hab. Romuald Szopa – zastępca przewodniczącego, prof. dr hab. n. med. Andrzej
Małecki, dr hab. Aleksandra Żebrowska, prof. AWF Katowice, prof. dr hab. Jakub Taradaj,
dr hab. Rajmund Tomik, prof. AWF Katowice, dr hab. Arkadiusz Stanuła, prof. AWF
Katowice, dr hab. Jarosław Cholewa, prof. AWF Katowice, prof. dr hab. Jadwiga Stawnicka,
dr Piotr Halemba, prof. AWF Katowice, dr Aleksandra Mostowik

Recenzenci:

dr hab. Piotr Oleśniewicz, prof. AWF Wrocław
Kierownik Zakładu Turystyki

ISBN 978-83-66308-36-7

Copyright©2021 by AWF Katowice

Skład tekstu:

BiuroTEXT

BiuroTEXT Bartłomiej Szade

www.biurotext.pl

Wydawnictwo Akademii Wychowania Fizycznego w Katowicach, 2021

Dystrybutor: Śląska Księgarnia Kultury Fizycznej, ul. Mikołowska 72a, 40-065 Katowice,
e-mail: ksiegarniakulturyfizycznej@wp.pl, tel.: 32 207 51 96 lub 606 785 430

Spis treści

Wprowadzenie	5
1. FORMALNO-PRAWNE ASPEKTY PRZYGOTOWANIA PRACY	
DYPLOMOWEJ.....	7
1.1. Uregulowania ustawowe.....	7
1.2. Uregulowania Rady Wydziału Wychowania Fizycznego	8
1.3. Procedura przygotowania pracy i przystąpienia do egzaminu magisterskiego.....	12
1.4. Jednolity System Antyplagiatowy.....	13
2. TERMINOLOGIA I WYBRANE ELEMENTY METODOLOGII PRACY	
NAUKOWEJ	19
2.1. Czym jest i dlaczego trzeba napisać pracę magisterską	19
2.2. Temat pracy.....	21
2.3. Cel badań. Problem badawczy, pytania badawcze i hipoteza	25
2.4. Metody i techniki badań	29
2.5. Charakterystyka wybranych metod i technik badawczych	30
2.6. Źródła pozyskiwania danych badawczych	41
3. STRUKTURA PRACY MAGISTERSKIEJ	45
3.1. Układ ogólny.....	45
3.2. Strona tytułowa i deklaracje.....	48
3.3. Spis treści pracy	50
3.4. Wprowadzenie albo założenia teoretyczne.....	52
3.5. Rozwinięcie/część analityczna/omówienie rezultatów badań	63
3.6. Dyskusja	64
3.7. Podsumowanie/zakończenie. Wnioski końcowe.....	66
3.8. Części końcowe: piśmiennictwo, spisy, załączniki	68
4. REDAKCJA PRACY.....	73
4.1. Ogólne wymagania techniczne.....	73
4.2. Cytowanie źródeł, przypisy, zapis bibliograficzny	75
4.3. Elementy graficzne w pracy: tabela, mapa, fotografia, rysunek, wykres.....	83
4.4. Kwestie poprawności językowej.....	89
4.5. Pozostałe uwagi dotyczące redagowania pracy magisterskiej.....	97
PIŚMIENNICTWO.....	101

Wprowadzenie

Oddajemy w ręce czytelników – w zamierzeniu studentów studiów II stopnia kierunku turystyka i rekreacja – szczegółowy poradnik dotyczący przygotowania pracy magisterskiej. Wiele lat doświadczeń związanych z pracą dydaktyczną i obserwacją typowych problemów naszych podopiecznych związanych z uwieńczeniem pięcioletniego okresu studiów skłoniły nas do opracowania podręcznika, który poprowadzi studenta przez wszystkie etapy przygotowania pracy dyplomowej.

W poradniku skupiliśmy się zarówno na aspektach prawnych związanych z pracą magisterską jak i na wskazówkach merytorycznych dotyczących budowy pracy, jej merytorycznej treści i formalnej formie. Zwracamy uwagę, że zarówno powszechne akty prawne, jak i uchwały i zarządzenia uczelniane ulegają zmianom i warto sprawdzić, czy zawarte tu wytyczne są aktualne, czy nie zostały zmodyfikowane.

Należy również pamiętać, że ostateczną decyzję dotyczącą aspektów metodologicznych, struktury pracy, zawartości poszczególnych części i strony formalnej należy uzgodnić z promotorem, który bierze odpowiedzialność za jej efekt końcowy.

Mamy nadzieję, że każdy ze studentów przystępujący do pisania pracy magisterskiej rozpocznie od zapoznania się z treścią niniejszego poradnika, co zarówno jemu, jak i jego promotorowi uprości drogę do mety, którą jest pożytywnie i wysoko oceniona praca dyplomowa.

dr hab. Rajmund Tomik, prof. AWF Katowice

Kierownik Katedry Prozdrowotnej Aktywności Fizycznej i Turystyki

dr Gerard Kosmala

Kierownik Zakładu Teoretycznych Podstaw Turystyki

dr Aleksandra Vierek

Prodziekan ds. studiów I i II stopnia kierunek turystyka i rekreacja

1. FORMALNO-PRAWNE ASPEKTY PRZYGOTOWANIA PRACY DYPLOMOWEJ

1.1. Uregulowania ustawowe

Zgodnie z art. 76 *Ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce* „praca dyplomowa jest samodzielny opracowaniem zagadnienia naukowego, artystycznego lub praktycznego albo dokonaniem technicznym lub artystycznym, prezentującym ogólną wiedzę i umiejętności studenta związane ze studiami na danym kierunku, poziomie i profilu oraz umiejętności samodzielnego analizowania i wnioskowania”. Jej przygotowanie i pozytywna ocena jest jednym z warunków ukończenia studiów i uzyskania dyplomu studiów drugiego stopnia i jednolitych studiów magisterskich, a w przypadku studiów pierwszego stopnia, o ile przewiduje to program studiów. Złożenie pracy dyplomowej i jej pozytywna ocena są też niezbędnym warunkiem przystąpienia do egzaminu dyplomowego. Datą ukończenia studiów jest data złożenia egzaminu dyplomowego. W przypadku studiów drugiego stopnia i jednolitych studiów magisterskich praca dyplomowa jest przygotowywana pod kierunkiem osoby, która posiada co najmniej stopień doktora. Recenzje pracy dyplomowej są jawne. Niezłożenie w terminie pracy dyplomowej lub egzaminu dyplomowego powoduje skreślenie z listy studentów.

Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego wprowadziło Jednolity System Antyplagiatowy, który zapewnia wsparcie w zakresie przeciwdziałania naruszeniom przepisów o prawie autorskim i prawach pokrewnych (*Ustawa z dnia 4 lutego 1994 r. o prawie autorskim i prawach pokrewnych* 2019). Wykorzystuje on dane zawarte w repozytorium pisemnych prac dyplomowych

(art. 347, ust. 1 ustawy) oraz bazie dokumentów w postępowaniach awansowych. Jeżeli praca dyplomowa jest pracą pisemną, uczelnia sprawdza ją przed egzaminem dyplomowym z wykorzystaniem Jednolitego Systemu Antyplagiatowego, o którym mowa w art. 351 ust. 1. W przypadku gdy w pracy dyplomowej stanowiącej podstawę nadania tytułu zawodowego osoba ubiegająca się o ten tytuł przypisała sobie autorstwo istotnego fragmentu lub innych elementów cudzego utworu lub ustalenia naukowego, rektor, w drodze decyzji administracyjnej, stwierdza nieważność dyplomu (art. 77, ust. 5 ustawy).

1.2. Uregulowania Rady Wydziału Wychowania Fizycznego

Szczegółowe wytyczne dotyczące przygotowywania pracy dyplomowej obowiązujące studentów Wydziału Wychowania Fizycznego AWF Katowice, a więc i kierunku turystyka i rekreacja, zawarto w *Uchwale Nr RWWF-3-IX/2020 Rady Wydziału Wychowania Fizycznego Akademii Wychowania Fizycznego im. Jerzego Kukuczki w Katowicach z dnia 22 września 2020 roku w sprawie wymagań dotyczących pisania prac dyplomowych (magisterskich) na Wydziale Wychowania Fizycznego* dostępnej na stronie internetowej wydziału, w zakładce „Dyplomowanie” (<http://vip112.lo.pl/uchwala/10174/uchwala-nr-rwwf-3-ix-2020>, dostęp: 28.09.2020). W uchwale tej znajdujemy regulacje, których najistotniejsze fragmenty (najczęściej w formie cytatu) opisano poniżej.

Pracę dyplomową (magisterską, licencjacką) zdefiniowano jako „samodzielne opracowanie określonego zagadnienia naukowego, prezentujące ogólną wiedzę i umiejętności studenta związane z danym kierunkiem studiów, poziomem i profilem kształcenia oraz umiejętności samodzielnej analizowania i wnioskowania”. Pracą dyplomową może być nie tylko praca pisemna, ale także artykuł naukowy.

Dopuszcza się możliwość, by praca ta była wykonana przez dwóch studentów. Wówczas każdy ze studentów ma obowiązek zamieszczenia w pracy nazwiska współautora oraz określenia udziału własnego.

Zgodnie z *Zarządzeniem Nr 5 /2014 Rektora Akademii Wychowania Fizycznego im. Jerzego Kukuczki w Katowicach z dnia 12 lutego 2014 roku w sprawie elektronicznego archiwizowania prac dyplomowych*, pracę dyplomową student składa w formie elektronicznej za pośrednictwem Archiwum Prac Dyplomowych Akademii Wychowania Fizycznego im. Jerzego Kukuczki w Katowicach (APD). Procedura wprowadzania, zatwierdzania i wpisywania recenzji pracy w systemie APD musi odbywać się zgodnie z instrukcją archiwizacji prac zamieszczoną w systemie (por. <https://www.apd.awf.katowice.pl/documents/welcome/>).

Praca dyplomowa może mieć jedną z następujących form:

- oryginalna praca naukowa – jej przedmiotem jest przedstawienie wyników badań o charakterze empirycznym, teoretycznym lub analitycznym oraz ich wnikliwa ocena i odniesienie do innych badań dotyczących danego tematu;
- praca przeglądowa – przedstawiająca aktualny stan wiedzy w danym obszarze problemowym w oparciu o analizę materiałów źródłowych;
- praca kazuistyczna (studium przypadku) – przedstawiająca wnikliwą analizę danego przypadku (np. rozwiązanie trudnego problemu dydaktycznego, wychowawczego, popularyzującego lub innego z obszaru badanej dziedziny. Opis przypadku może dotyczyć ludzi, zjawisk, zdarzeń itp.);
- praca naukowo-metodyczna – przedstawiająca opracowanie autorskiego programu w oparciu o aktualny stan wiedzy w danym obszarze tematycznym (np. zaprojektowanie nowatorskich rozwiązań metodycznych, opracowanie programu treningowego itp.).

Pracę dyplomową może stanowić artykuł naukowy opublikowany w czasopiśmie lub publikacji zbiorczej (dotyczy pracy licencjackiej). Artykuł naukowy może stanowić podstawę zaliczenia pracy dyplomowej jeżeli spełnia następujące kryteria:

- tematyka artykułu jest zgodna z kierunkiem studiów,
- artykuł posiada afiliację Wydziału Wychowania Fizycznego Akademii Wychowania Fizycznego im. Jerzego Kukuczki w Katowicach,
- czasopismo, w którym opublikowano artykuł podlega procedurze recenzji (w przypadku prac licencjackich) oraz znajduje się na liście MNiSW (w przypadku prac magisterskich),
- student jest pierwszym autorem artykułu,
- artykuł został opublikowany lub przyjęty do druku z nadanym numerem DOI.

Przyjęto zasadę, że artykuł naukowy nie może stanowić podstawy wielokrotnego zaliczenia pracy dyplomowej (np. na kolejnym kierunku studiów). Praca dyplomowa w formie artykułu po zaakceptowaniu przez opiekuna pracy nie podlega ponownej recenzji i są jej przyznawane oceny bardzo dobre (ocena promotora, ocena recenzenta). Zaliczenie pracy dyplomowej spełniającej powyższe kryteria odbywa się na podstawie dokumentacji złożonej przez studenta uwzględniającej wydruk z Sekcji Informacji Naukowej Biblioteki Głównej AWF Katowice (podpisany przez upoważnioną osobę) oraz nadbitkę kserograficzną publikacji.

Pracę magisterską student wykonuje pod kierunkiem promotora, który jest nauczycielem akademickim posiadającym co najmniej stopień naukowy doktora. Student ma prawo do wyboru seminarium dyplomowego, tematu i opiekuna pracy dyplomowej w ramach przedstawionej oferty i limitów miejsc.

Warunkiem dopuszczenia do egzaminu dyplomowego jest pozytywna ocena pracy dyplomowej przez opiekuna pracy i recenzenta. W przypadku negatywnej oceny recenzenta dziekan kieruje pracą do drugiego recenzenta. Przy dwóch negatywnych recenzjach student zobowiązany jest do poprawienia pracy lub napisania od nowa. Po spełnieniu tego warunku proces recenzji i dopuszczenia do egzaminu dyplomowego rozpoczyna się od początku.

Praca dyplomowa oceniana jest pod względem merytorycznym i formalnym zgodnie z przyjętymi wzorami zamieszczonymi na stronie wydziału, por. Załącznik 1 do *Uchwały Nr RWWF-3-IX...* (2020).

Dla potrzeb archiwizacji praca składana jest w dziekanacie w jednym egzemplarzu. Egzemplarz ten ma być przygotowany w następujący sposób: na jednej kartce formatu A4 powinny znajdować się 4 pomniejszone strony pracy o formacie A5 (dwustronnie po dwie na jednej stronie). Powyższy egzemplarz pracy należy oprawić metodą termiczną. Składany egzemplarz pracy musi być wydrukowany z systemu APD, z nadanymi znakami wodnymi. Pracownik dziekanatu przyjmujący pracę zobowiązany jest do sprawdzenia zgodności pracy wydrukowanej z pracą znajdującą się w systemie APD (*Uchwała Nr RWWF-3-IX...* (2020)).

Zgodnie z regulaminem studiów student powinien złożyć pracę dyplomową w terminie ustalonym w organizacji roku, najczęściej jest to 30 czerwca roku ukończenia studiów. W uzasadnionym przypadku dziekan może wyznaczyć inny termin, generalnie jednak nie późniejszy niż do dnia 15 października tego roku. Po tym terminie dziekan podejmuje decyzję o skreśleniu z listy studentów. Osoba, która została skreślona z listy studentów może ubiegać się, na swój pisemny wniosek złożony przed rozpoczęciem semestru, o wznowienie studiów. Student wznowiający studia jest zobowiązany do uzupełnienia ewentualnych różnic programowych, w wyznaczonym przez dziekana terminie. Dopiero po uzupełnieniu różnic programowych student może złożyć pracę dyplomową i ubiegać się o dopuszczenie do egzaminu dyplomowego.

1.3. Procedura przygotowania pracy i przystąpienia do egzaminu magisterskiego

Pierwszym krokiem związanym z przygotowaniem pracy magisterskiej jest wybór promotora. Dokonuje go student w drugiej części pierwszego semestru studiów magisterskich. Wyboru promotora należy dokonać za pośrednictwem USOS, zgodnie z przypisanymi promotorom limitami. Dobrą praktyką jest wcześniejszy kontakt z potencjalnym promotorem w celu wstępnego zarysowania tematyki przyszłej pracy magisterskiej. Na stronie internetowej wydziału w zakładce „Dyplomowanie” znajduje się tematyka prac magisterskich realizowanych na Wydziale Wychowania Fizycznego. Znaleźć tam można listę potencjalnych promotorów wraz z szerokim zakresem tematycznym będącym w ich zainteresowaniu. W porozumieniu z promotorem praca może dotyczyć zagadnienia, którym interesuje się magistrant, a które nie mieści się w zaproponowanej tematyce.

Po dokonaniu wyboru student zostaje przypisany do konkretnego pracownika, co skutkuje koniecznością uzyskania zaliczenia przedmiotu Seminarium magisterskie w semestrach 2-4. Szczegółowe zasady współpracy (warunki zaliczenia poszczególnych semestrów, terminy wykonywania kolejnych czynności związanych z przygotowaniem pracy) ustalane są przez opiekuna pracy w porozumieniu ze studentem.

Przygotowanie pracy magisterskiej w terminie jest formalnie (ale i czasowo) możliwe tylko w przypadku, gdy student już na pierwszym roku studiów II stopnia określi temat pracy (wpisywany do USOS), dokona przeglądu piśmiennictwa związanego z wybranym zagadnieniem i przeprowadzi badania albo wykona inne zadania, niezbędne na tym początkowym etapie. Kluczowe mogą tu być wskazania czy zalecenia promotora. Właściwe zaplanowanie oraz wykonanie pierwszych prac jest istotne, gdyż chociażby w wielu przypadkach jedynym okresem, w którym możliwe jest przeprowadzenie badań terenowych jest okres wakacyjny. Drugi rok studiów należy poświęcić

na przygotowanie kolejnych części pracy, które promotor sukcesywnie zatwierdza.

Student, którego pracę promotor uzna za ukończoną, wprowadza ją do Archiwum Prac Dyplomowych (APD) Akademii Wychowania Fizycznego im. Jerzego Kukuczki w Katowicach. Szczegółowe informacje dotyczące korzystania z APD zawarto w „Podręczniku dla autorów prac, opiekunów i recenzentów” dostępnym na stronie głównej archiwum (<https://www.apd.awf.katowice.pl/documents/welcome/>). Na tym etapie zadaniem studenta jest napisanie streszczenia, słów kluczowych i tytułu pracy w języku angielskim. Następnie należy wprowadzić do systemu plik z pracą w formacie PDF (wyłącznie w wersji dostępnej w APD). Maksymalny rozmiar pliku, który zostanie zaakceptowany przez system, jest ustalany przez jego administratora (w chwili obecnej jest to 30 MB). Po zakończeniu procedury student powinien wybrać opcję „Wysłano wszystkie pliki” i zatwierdzić zmiany.

Po prawidłowym umieszczeniu pracy w systemie promotor dokonuje ostatecznej akceptacji, co skutkuje przekazaniem pracy do recenzji. Pozytywne recenzje dopuszczają studenta do egzaminu dyplomowego (z całego toku studiów). Wspomniana ostateczna akceptacja promotora poprzedzona jest poddaniem pracy specjalnej weryfikacji, która, ogólnie rzecz ujmując, dotyczy sprawdzenia podobieństwa danej pracy dyplomowej (jej fragmentów) do innych publikacji.

1.4. Jednolity System Antyplagiatowy

Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego stworzyło wspólny dla wszystkich polskich uczelni Jednolity System Antyplagiatowy (JSA), który jest wykorzystywany do sprawdzenia oryginalności pisemnych prac dyplomowych; służy on promotorowi i administracji dydaktycznej jednostki pro-

wadzącej studenta. System powstał w 2016 roku, a od 2019 roku wprowadzono wymóg formalny, by prace dyplomowe studentów zakwalifikowane do egzaminu dyplomowego były poddawane analizie w JSA. System wykorzystuje stale aktualizowaną bazę pisemnych prac dyplomowych jaką jest Ogólnopolskie Repozytorium Pisemnych Prac Dyplomowych, system POL-on oraz zasoby internetowe. Szczegółowe informacje dotyczące systemu, jego możliwości i interpretacji wyników badania oryginalności pracy znajdują się na stronie internetowej pod adresem: <https://jsa.opi.org.pl/home/login>.

System JSA służy promotorowi pracy dyplomowej do weryfikacji jej oryginalności. Dostęp do wyników badania poprzez system ma promotor, który podejmuje decyzję czy praca ma znamiona plagiatu i ostateczna decyzja w tej sprawie należy do niego.

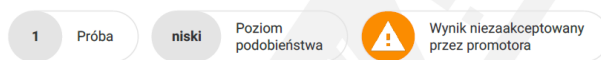
Pierwszym etapem jest przesłanie pracy do JSA w celu sprawdzenia, a następnie wygenerowanie „Raportu z badania antyplagiatowego ogólnego”, który po zaakceptowaniu przez promotora powinien znaleźć się w teczkach akt osobowych studenta (*Rozporządzenie Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 27 września 2018 r. w sprawie studiów*).

Raport składa się z kilku elementów. Na wstępie podawany jest „poziom podobieństwa” (może przyjąć wartości: niski, średni, wysoki oraz bardzo wysoki).

AKADEMIA WYCHOWANIA FIZYCZNEGO IM.
JERZEGO KUKUCZKI W KATOWICACH

Raport z badania antyplagiatowego ogólny

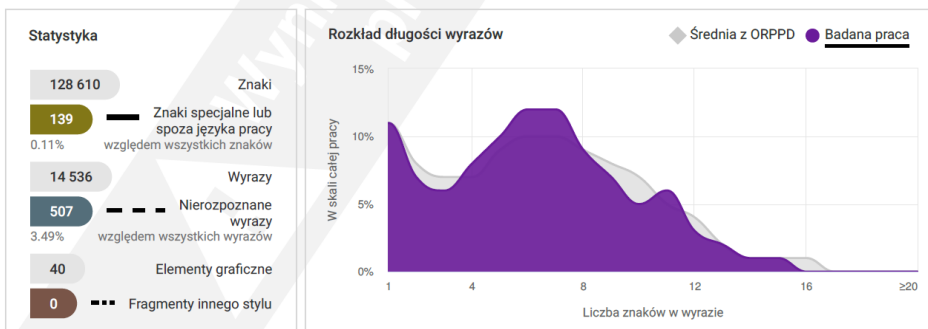
Metryka zawiera informacje o tytule, autorze i promotorze pracy.

Metryka

Tytuł pracy	Atrakcyjność turystyczna Bielska-Białej w świetle badań w wybranych obiektach turystycznych				
Autorzy pracy	Imię i Nazwisko Budniok Marina	Numer albumu 42661	Typ pracy magisterska	Jednostka lub instytucja Wydział Wychowania Fizycznego	Kierunek studiów turystyka i rekreacja
Promotorzy	Imię [REDAKTOWANE] dr hab. Rajmund Tomik	Akademia Wychowania Fizycznego im. Jerzego Kukuczki w Katowicach	Recenzenci dr hab. Rajmund Tomik dr Jakub Ryśnik	Instytucja Akademia Wychowania Fizycznego im. Jerzego Kukuczki w Katowicach	
Badane pliki	0101-42661-TIR2.pdf				
Numer badania	579086	Numer próby	604985	Data wykonania próby	29.06.2020, 18:15:36

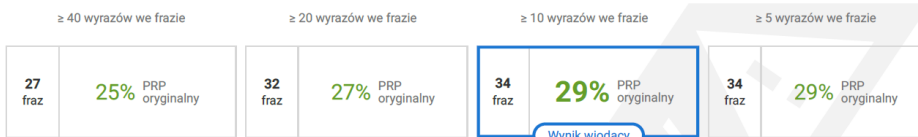
W analizie tekstu znajduje się jego szczegółowa statystyka.

Analiza tekstu

Wynik ogólny określa procentowy rozmiar podobieństwa w zależności od liczby wyrazów we frazie.

Wyniki ogólne

Wyniki szczegółowe określają Procentowy Rozmiar Podobieństwa (PRP) w bazie aktów prawnych, zasobach internetowych, Ogólnopolskim Repozytorium Pisemnych Prac Dyplomowych oraz w bazie instytucji.

Wyniki szczegółowe

Nr	Referencyjna baza porównawcza	PRP dla fraz o zadanej długości			
		≥ 40	≥ 20	≥ 10	≥ 5
1	Akty prawne	0%	0%	0%	0%
2	Internet	0%	1%	1%	1%
3	ORPPD	25%	26%	28%	28%
4	Baza instytucji	0%	0%	0%	0%

Wartości PRP podane są w trzech kolorach: zielony, pomarańczowy i czerwony, które odpowiadają poziomowi tolerancji każdego wskaźnika. Kolor zielony oznacza, że skala podobieństwa nie przekracza poziomu tolerancji. Kolor pomarańczowy oznacza, że poziom tolerancji został przekroczony – wartość PRP jest podwyższona i zalecane jest sprawdzenie danych szczegółowych wyników w treści pracy. Kolor czerwony oznacza, że poziom tolerancji oraz ostrzegawczy poziom podwyższonej tolerancji zostały przekroczone, wartość PRP jest wysoka i niezbędne jest sprawdzenie danych szczegółowych wyniku w treści pracy. Jednak zgodnie z instrukcjami korzystania z JSA czerwony kolor wskaźnika nie musi oznaczać plagiatu. Oznaczone fragmenty mogą być cytataми użytymi zasadnie, zaś w treści mogą znajdować się poprawnie umieszczone przypisy. Ważny jest cel, liczba i zasadność użycia elementów, z których zbudowana jest praca dyplomowa.

Raport szczegółowy, generowany na życzenie promotora na przykład w przypadku, gdy analiza poziomu podobieństwa sugerowała niską oryginalność pracy dyplomowej, uwzględnia wszystkie widoki analizy tekstu i jego podobieństwa, które zostały wybrane podczas generowania wydruku. W przypadku tego raportu prezentowane są oznaczone podobieństwa, jak również (w zależności od ustawień wybranych przez użytkownika) znaki

specjalne lub spoza języka pracy, nierozpoznane wyrazy, fragmenty innego stylu czy też wyrazy o zadanej liczbie znaków (<https://jsa.opi.org.pl/home/login> dostęp: 26.04.2020).

2. TERMINOLOGIA I WYBRANE ELEMENTY METODOLOGII PRACY NAUKOWEJ

2.1. Czym jest i dlaczego trzeba napisać pracę magisterską

Praca dyplomowa, licencjacka lub magisterska, to pisemna rozprawa, licząca od kilkunastu do kilkuset (zazwyczaj kilkudziesięciu) stron, której napisanie i przedstawienie na egzaminie dyplomowym jest konieczne do ukończenia studiów. Praca licencjacka składana jest na zakończenie studiów licencjackich pierwszego stopnia (obecnie na wielu uczelniach, zgodnie z obowiązującą *Ustawą z dnia 20 lipca 2018 r. - Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce*, praca ta jest nieobowiązkowa). Praca magisterska pisana jest i składana na zakończenie studiów magisterskich. Pozytywne recenzje i zdany egzamin dyplomowy pozwalają na posługiwanie się tytułem magistra.

W pracy tej student omawia zagadnienie wiążące się z kierunkiem studiów (Eco 2007). Może mieć ona charakter czysto teoretyczny lub może zawierać opis wykonanego eksperymentu lub obserwacji z natury. Praca pisana jest pod opieką naukową promotora, a jej wersja końcowa musi podlegać recenzji co najmniej dwóch osób: promotora i recenzenta. Po uzyskaniu pozytywnych recenzji, a wcześniej zdobyciu wszystkich zaliczeń i zdaniu egzaminów przedmiotowych, student staje przed trzyosobową komisją i zdaje egzamin magisterski. Taka jest reguła obowiązująca na większości polskich uczelni. Wyjątkiem mogą być np. uczelnie artystyczne, gdzie praca może przybierać formę projektu lub uczelnie medyczne, gdzie prace magisterskie nie występują. Formę redakcyjną prac dyplomowych najczęściej precyzują

wewnętrzne przepisy uczelni. Stąd niniejszy poradnik jest zbieżny z przepisami dotyczącymi pisania prac dyplomowych na Akademii Wychowania Fizycznego w Katowicach.

Wśród studentów często można usłyszeć opinię, iż jest to praca „pisana do szuflady”. Nic bardziej mylnego. Doświadczenie zdobyte w czasie pisania pracy magisterskiej może okazać się przydatne także po skończeniu studiów. Z różnych względów. Po pierwsze, czasami praca dyplomowa stanowi preludeum do dalszych, poszerzonych badań, kontynuowanych w następnych latach (np. studia doktorskie). Po drugie, dobrze napisana praca z odpowiednią tematyką może stać się przepustką do znalezienia pracy w zawodzie (zwłaszcza w turystyce i rekreacji zdarza się to bardzo często). Po trzecie, temat i treść pracy odpowiednio zareklamowane, np. w urzędzie miasta czy gminy, pozwoli na zrealizowanie pewnych pomysłów w praktyce (np. projekt ścieżki edukacyjnej może zostać wpisany w budżet miasta i zaistnieć w przestrzeni konkretnego miejsca). Po czwarte – nieraz praca magisterska lub częściej jej fragment, są publikowane. Zależy to przede wszystkim od jej jakości, ale także chęci publikowania, zaangażowania autora w żmudne dostosowanie tekstu do wymogów wydawnictwa itd. I po piąte, najważniejsze: student, który samodzielnie napisał pracę i poświęcił na badania dużo czasu zostaje wzbogacony o wiedzę i umiejętności, z których będzie korzystał przez całe swoje życie. Bo skoro napisał pracę, to oznacza, że potrafi: (1) precyzyjnie formułować zagadnienia, (2) zbierać materiały na konkretny temat, (3) porządkować materiały, porządkować myśli, (4) analizować problem, (5) dyskutować i wyciągać wnioski, (6) pisać teksty i w zrozumiały sposób przekazywać swoje myśli, (7) zapamiętywać wiedzę, a tym samym ćwiczyć pamięć. Pisanie pracy dyplomowej uczy zatem podstawowych umiejętności przydatnych w życiu codziennym i bardzo cenionych przez przyszłych pracodawców.

2.2. Temat pracy

Każde badania, także te w dziedzinie turystyki i rekreacji, należy rozpocząć od ustalenia tematu pracy, czyli głównej myśli, którą będziemy później badać, rozwijać i analizować. Dobrze jest zadać sobie na początku pytania: po co chcę się zajmować tym problemem? Co nowego przyniosą moje badania? Czy ktoś już wcześniej poruszał takie zagadnienia? Jakie mam możliwości prowadzenia takich badań? I w końcu: czy podejmowany temat jest na tyle interesujący dla mnie, jako autora, że badania będę prowadzić z przyjemnością i zaangażowaniem? To bardzo ważne. W nauce tak jak w życiu – jeżeli widzimy sens pracy, a jej wykonywanie sprawia nam radość, na efekty nie czekamy długo. Dlatego bardzo dobrze, kiedy student, wybierając temat pracy, kieruje się własnymi zainteresowaniami. Czasami warto pomyśleć perspektywicznie. Czy wyniki badań znajdą zastosowanie w przyszłości? Gdzie i w jaki sposób? Czy można je rozwinąć i włączyć w kolejne badania? Albo odwrotnie: czy ktoś wcześniej nie analizował takiego problemu? Jeżeli tak, to jaki jest sens zajmować się tym zagadnieniem po raz kolejny. Nie wyważamy otwartych drzwi, problemy rozwiązane odkładamy na bok, zajmujemy się tym co nowe i nieznane. Możliwości jest bardzo wiele. Trzeba pamiętać, że „tematy” mogą prowadzić do osiągnięcia pożądanych zmian w otaczającej nas rzeczywistości, ale też wprowadzać ład w nagromadzonych wcześniej wiadomościach. Stąd podejmowana w pracy dyplomowej tematyka może mieć różny charakter. Studentom, zwłaszcza kierunku turystyka i rekreacja, badania często kojarzą się jednoznacznie: albo laboratorium, albo badania ankietowe. Nic bardziej mylnego. Poszukiwanie informacji, ich segregowanie, analizowanie to też są ważne badania naukowe. Ale tu wchodzimy już w kolejne zagadnienie jakim jest metodyka (patrz rozdział 2.4.).

Ustalając temat pracy, należy określić jej zakres (por. Zenderowski 2015, s. 15–16). Może on być szerszy lub węższy. Przy szerokim ujęciu tematu ba-

dania dotyczą licznych i złożonych procesów lub zjawisk (np. uwarunkowania rozwoju enoturystyki w gminie.....; aktywność fizyczna dzieci do lat..... na przestrzeni ostatniej dekady). Jeżeli zakres tematu jest zawężony, wówczas badania obejmują stosunkowo niewielkie zjawiska, np. uwarunkowania przyrodnicze enoturystyki w gminie.....; aktywność fizyczna dzieci w wieku przedszkolnym w gminie....). Mogą też dotyczyć jednego zjawiska – wtedy mamy do czynienia ze studium przypadku.

W podanych przykładach zarówno w aspekcie szerokim, jak i wąskim z powodzeniem można prowadzić badania naukowe i napisać dobrą pracę magisterską. Często wielką pokusą dla studenta jest chęć napisania pracy traktującej temat zbyt szeroko. Kiedyś ktoś zasugerował: „Całe ostatnie wakacje spędziłem/spędziłam nad Morzem Śródziemnym. Napiszę pracę o walorach turystycznych Morza Śródziemnego”. Taki temat jest bardzo niebezpieczny i praktycznie niemożliwy do zrealizowania w krótkim czasie, przez jedną osobę i opisany na kilkudziesięciu stronach rozprawy dyplomowej. Nie chodzi tu bowiem o płytkie, powierzchowne przedstawienie kilku, może kilkunastu atrakcji turystycznych Turcji czy Grecji. To nie będzie praca magisterska. W recenzji będzie można spotkać się wówczas z zarzutem zaniebdania, ignorancji, pomniejszenia wielu ważnych kwestii związanych z obecnością zasobów bądź walorów turystycznych miejsca. Badania naukowe polegają na bardzo wnikliwym, dociekliwym wręcz, doszukiwaniu się i wykorzystaniu informacji. Ustalając temat pracy lepiej zawęzić go do obszaru/zagadnienia/zjawiska możliwego do zrealizowania w czasie przeznaczonym na badania i napisanie (wartościowej) pracy magisterskiej. W praktyce jest to okres najczęściej ok. 12–15 miesięcy, pamiętając, że czas ten obejmuje zarówno wybór tematu, rozeznanie i opracowanie planu pracy, szukanie źródeł i przydatnych materiałów, przygotowanie i przeprowadzenie badań własnych, analizę przeprowadzonych badań, w końcu pisanie i redagowanie tekstu. To bardzo dużo, jak na jednego, najczęściej początkującego, badacza.

Dlatego w tym przypadku, mniej nie znaczy gorzej; lepiej mniej, ale dobrze, konkretnie i wyczerpując temat.

Czasami zdarza się, że student „nie ma pomysłu na pracę”. Nie bez znaczenia jest tu pomoc i sugestia przyszłego promotora (czy po prostu każdego innego specjalisty lub nauczyciela akademickiego). Sugerując tematy, promotorzy zazwyczaj proponują zagadnienia, w których sami znakomicie się orientują, są przedmiotem ich pracy badawczej i/lub dydaktycznej. Czasami wskazują temat, którego dostatecznie nie znają, ale chcą zgłębić, bo jest pokrewny ich zainteresowaniom naukowym lub prywatnym. Stąd wybór promotora jest tak samo ważny jak wybór odpowiedniego tematu pracy.

Odzwierciedleniem tematu pracy jest jej tytuł, który powinien zwięźle, trafnie i jednoznacznie określać zawartość pracy magisterskiej. W tytule wymieniamy zmienne, będące przedmiotem prowadzonych badań, np. aktywność fizyczna młodzieży... , zagospodarowanie turystyczne powiatu... . Tytuł może zawierać określenie rodzaju zależności zachodzących między zmiennymi, np. zależność prozdrowotnych zachowań z parametrami budowy somatycznej mężczyzn lub porównań poziomu zmiennych, np. w grupach kobiet i mężczyzn, przykładowo: analiza porównawcza uczestnictwa w turystyce górskiej kobiet i mężczyzn w wieku... .

Oprócz zmiennych oraz zachodzących między nimi zależności w tytule pracy wymienia się także badaną populację (m.in. Tauber, Siwiński 1999), a w przypadku turystyki np. badany obszar.

Jednym z kryteriów oceny prac magisterskich jest zgodność treści z tytułem. Treść całej pracy, zarówno części teoretycznej, jak empirycznej, powinna ściśle odpowiadać tematowi określönemu w tytule. Czyli np. gdy w tytule pojawia się termin „atrakcyjność turystyczna” to w treści będzie zawarta ocena 3 głównych elementów składających się na to zagadnienie. Nie pojawią się tam gawędy o tym, co mi się podoba albo co było reklamowane, a już na pewno nie dojdzie do (błédnego) utożsamienia tejże atrakcyjności

turystycznej z atrakcją turystyczną czy z atrakcyjnością (czyli robieniem na kimś wrażenia). Przy braku tej zgodności praca jest „nie na temat”, a tym samym pierwszy punkt recenzji ma wydźwięk negatywny. Również zbyt liczne dygresje, podejmowanie problemów, które nie są związane z głównym tematem i tytułem pracy, znacznie obniżają jej wartość (Skórny 1984, s. 28–29). W pracy magisterskiej nie liczy się bowiem liczba stron, czyli ilość, ale jakość przeprowadzonych badań i sposób ich przekazu.

W ujęciu W. Zaczyńskiego (1995, s. 45) sformułowanie tytułu jest początkiem i zarazem niezbędnym warunkiem powstania tekstu. Bez niego bowiem nie można podejmować działań skutecznych, których efektem jest tekst pracy, dokonać sensownego wyboru literatury, którą nieprzypadkowo nazywa się literaturą tematu lub przedmiotu badań, a także dokonać wyboru problemów badawczych. Sformułowanie tematu nie jest proste i dlatego pierwszą jego postać traktuje się z reguły jako sformułowanie robocze, które może w trakcie postępu badań ulec zmianie.

Trudność w sformułowaniu tytułu pracy wynika z kilku stawianych mu zadań: ma być krótki, językowo poprawny, informacyjnie nośny i jednocześnie poznawczo intrygujący, czyli budujący określone, pożądane nastawienie u potencjalnego czytelnika i autora tekstu.

W tym miejscu warto wyjaśnić jeszcze jedną kwestię. Bardzo często słyszymy od studentów: „spis treści i wstęp napiszę na końcu”. Nic bardziej błędnego. Mając wybrany temat, sformułowany tytuł, nakreślamy roboczy spis treści i wstęp. Traktujemy je jako niezbędny plan działań, które czasami, a wręcz na pewno trzeba będzie zmodyfikować, ale zawsze wskazują nam one kierunek i wyznaczają kolejne kroki pracy. Zostawiając spis treści i wstęp na koniec, to trochę tak jakbyśmy próbowali zbudować dom bez projektu i szkicu architektonicznego. Jeżeli roboczy hipotetyczny spis treści będzie musiał ulegać wielokrotnym zmianom, a nawet przyjmie zupełnie odmienny

niż na początku kształt, to nie jest to błąd. Poszczególne etapy badań prowadziły do nowych myśli i odkryć, czyli badania były faktycznie badaniami.

2.3. Cel badań. Problem, pytania badawcze i hipoteza

Przed przystąpieniem do badań formułuje się problem badawczy oraz wynikający z niego cel/cele badań. To właśnie w tym momencie przypominamy zadawane przy wyborze tematu pracy pytania i uświadamiamy sobie, po co podejmujemy badania oraz do czego mogą być przydatne uzyskane w nich wyniki.

Cele w pracach badawczych można różnie klasyfikować. Jak wskazują Tauber i Siwiński (1999), jedni wydzielają dwie grupy celów: teoretyczno-poznawcze oraz praktyczno-wdrożeniowe, inni wyróżniają trójkopodział: poznawcze, teoretyczne i praktyczne. Wymienione kategoryzacje są dość podobne i zawsze wskazują na pewne ogólne usytuowanie prowadzonych badań w szerszym kontekście poznawczym i praktycznym.

Cele teoretyczno-poznawcze oraz poznawcze wiążą się z poznaniem określonej kategorii zjawisk oraz wykryciem ich związków, zależności oraz prawidłowości (np. walory wypoczynkowe powiatu ...; postawy młodzieży wobec różnorodnych form rekreacji).

Cele praktyczno-wdrożeniowe i praktyczne łączą się z wykorzystaniem wyników badań w późniejszej działalności społecznej, wychowawczej, ekonomicznej, kulturalnej czy jakiegokolwiek innej (np. projekt ścieżki edukacyjnej...; ustalenie dyrektyw pedagogicznych w procesie rozwijania zainteresowań rekreacyjnych... itp.). Warto zauważyć, że cele teoretyczno-poznawcze i praktyczno-wdrożeniowe są wzajemnie zależne. Podstawą realizacji celów praktyczno-wdrożeniowych jest wcześniejsze teoretyczne poznanie każdego zjawiska bądź zagadnienia. Innymi słowy, realizując dowolne cele mo-

żemy mówić o poznaniu naukowym. Such (1973, s. 16-17) rozróżnia dodatkowo cele zewnętrzne i wewnętrzne, wskazując, iż „cele zewnętrzne wynikają z funkcji, jakie pełni nauka w społeczeństwie, w życiu ludzi, a więc na zewnątrz, gdy jest stosowana do realizacji pewnych zadań teoretycznych lub praktycznych. Cele wewnętrzne – to cele – jakie sobie uczony zwykle stawia bezpośrednio w swej pracy badawczej, cele czysto poznawcze”. Nie można powiedzieć, że któreś są ważniejsze.

W prezentacji celów badań możliwe są dwa podejścia. W pierwszym nie określa się kategorii celów (Przykład 1), w drugim podaje się cel i jego kategorię (Przykład 2).

Przykład 1

Celem badań jest znalezienie odpowiedzi na następujące pytania:

1. Jaki jest poziom aktywności fizycznej uczniów szkół średnich?
2. Czy i jakie czynniki różnicują poziom tej aktywności?

Przykład 2

Wyróżniono następujące cele:

1. poznawcze: diagnoza i ocena podstawowych parametrów aktywności fizycznej studentów;
2. praktyczne: ustalenie grupy studentów wymagających pilnego zwiększenia aktywności fizycznej; praktyczne wskazówki dla instruktorów rekreacji pracujących z młodzieżą akademicką;
3. teoretyczne: sformułowanie ogólnych założeń koncepcji kształtowania u studentów zachowań prozdrowotnych.

Przedstawione powyżej przykłady nie są schematami, które należy powielać w każdej pracy dyplomowej. Cele mogą być przedstawione w różny sposób, w postaci pytań, stwierdzeń, opisowo, problemowo itp., ważne, żeby były sformułowane konkretnie, precyzyjnie i szczegółowo. Rozwinięciem

celu pracy, jego doprecyzowaniem, uszczegółowieniem, są pytania badawcze oraz hipotezy badawcze.

Według Słownika języka polskiego (1982) problem to poważne zagadnienie lub zadanie, które wymaga rozwiązania. Bezpośrednio po znalezieniu tematu pracy, a w trakcie ustalania tytułu, musimy zastanowić się nad podejmowanym problemem badawczym. Jest on bezpośrednio związany z tematem i wpływa na sformułowanie tytułu oraz celu pracy.

Problem, a w zasadzie problemy badawcze są to pytania, na które szukamy odpowiedzi na drodze badań naukowych (Tauber, Siwiński 1999). Pytań tych nie zadajemy drugiej osobie. Wysuwając je zadajemy pytania przyrodzie i otoczeniu, a odpowiedzi na nie staramy się znaleźć poprzez własny wysiłek, własną pracę, w głównej mierze umysłową. Według wielu metodyków pisania prac naukowych problemy badawcze są przedmiotem wysiłków badawczych, orientują przedsięwzięcia poznawcze. Wyrazem problemu badawczego jest pytanie czy zespół pytań, na które odpowiedzi ma dostarczyć badanie naukowe (m.in. Nowak 1970; Łobocki 1978; Sztumski 1984). Tak więc, problem badawczy uszczegóławiają pytania badawcze. Pytania, a nie tylko jedno pytanie. Powinno ich być kilka, im więcej tym lepiej¹ rozplanujemy pracę i bardziej szczegółowo zajmiemy się rozwiązywanym problemem.

Pytania badawcze mogą mieć różny charakter:

- pytania rozstrzygnięcia: zaczynają się od partykuły „czy...”, np.: Czy wiek i płeć badanych warunkują poziom tygodniowej objętości aktywności fizycznej osób dorosłych? Czy powstanie parku linowego wpłynęło na zwiększenie ruchu turystycznego?

¹ Jednak nie chodzi o nieuzasadnione mnożenie pytań, by było ich jak najwięcej – jak zwykle treść/jakość pytań jest najważniejsza. Większa liczba pytań prawdopodobnie precyzyjniej wskaże to co jest do ustalenia, zbadania.

- pytania dopełnienia: zawierają najczęściej pytańniki „jaki...”, „kiedy...”, „w jakich warunkach...”, „w jakim stopniu...”, np. W jakich kategoriach wieku...?

J. Gnitecki (1989, s. 78–79) mówi o problemach istotnościowych i zależnościowych. Jako przykład problemu istotnościowego może służyć następujące pytanie: jakie czynniki subiektywne i obiektywne w istotnym stopniu różnicują zachowania zdrowotne? Kolejne pytanie ilustruje problemy zależnościowe: jaka istnieje zależność między poziomem aktywności fizycznej dzieci i ich rodziców? J. Gnitecki (1989, s. 120) podaje też szereg przykładów pytań w procedurze problematyki diagnostycznej, np.: jaki jest aktualny stan badań w zakresie...? Co wpływa na aktualny stan w zakresie...? Tak więc problemy diagnostyczne zawierają w sformułowaniu pytanie: „jak jest?” oraz jakie są przyczyny istniejącego stanu rzeczy.

Hipoteza (gr. *hypothesis*) to inaczej przypuszczenie, czyli zdanie nie w pełni uzasadnione, założone na prawdopodobieństwie (Apanowicz 2002, s. 48), wymagające sprawdzenia i poddania confirmacji (potwierdzenia pozytywnego) lub falsyfikacji (zaprzeczenia). Dla postawionych pytań badawczych można sformułować hipotezy (robocze), czyli prawdopodobne odpowiedzi, które będziemy weryfikować na drodze prowadzonych badań.

Brzeziński (1984) uważa, że tylko stwierdzenia, które są sprawdzalne mogą być uznane za hipotezy naukowe. Natomiast te, których nie można poddać procedurze sprawdzania empirycznego, nie powinny pretendować do miana hipotez naukowych. Innymi słowy, hipotezy są oczekiwanymi przez badacza wynikami planowanych badań (m.in. Łobocki 1978, s. 74). Według Skórnego (1984, s. 72–73) „hipoteza to przypuszczalna, przewidywana odpowiedź na pytanie zawarte w problemie badań. Może ona przy tym dotyczyć związków zachodzących w danej dziedzinie rzeczywistości, kierujących nią prawidłowości, mechanizmów funkcjonowania badanych zjawisk lub istotnych właściwości”.

Hipotezy badawcze nie występują we wszystkich typach prac. Oczekiwane są w pracach magisterskich mających charakter eksperymentu lub zbliżonych do tego typu, nie występują natomiast w podejściu historycznym, geograficznym czy humanistycznym.

2.4. Metody i techniki badań

Metoda badawcza to wyraźnie określony i powtarzalny ciąg czynności zmierzający do rozwiązania problemu badawczego. Jak podaje Kamiński (1974, za: Tauber, Siwiński 1999), metoda badań może być pojmowana jako zespół teoretycznie uzasadnionych zabiegów koncepcyjnych i instrumentalnych obejmujących całość postępowania badacza (studenta, naukowca) zmierzającego do rozwiązania określonego problemu naukowego. Na dany sposób postępowania składają się czynności myślowe i praktyczne, odpowiednio dobrane i realizowane w ustalonej kolejności, jak również specjalne środki i działania kierowane na z góry założony cel badawczy (m.in. Okoń 1975; Łobocki 1978).

Techniki badawcze to głównie sposoby zbierania materiału oparte bardzo często na starannie opracowanych, jasnych i dokładnych dyrektywach, weryfikowanych w różnych dziedzinach nauk i dzięki temu posiadających walor użyteczności międzydyscyplinarnej (Siwiński 1997, za: Tauber, Siwiński 1999). Za wyborem metody powinno następować przygotowanie szczegółowych technik badawczych, np. opracowanie dokładnego planu obserwacji, obmyślenie konkretnego kwestionariusza ankiety, opracowanie zestawu pytań wykorzystanych w wywiadzie. Do realizacji wybranej techniki badań służą z kolei narzędzia badawcze. Prowadząc obserwację potrzebujemy arkusz obserwacyjny i aparat fotograficzny, przeprowadzając wywiad – kwestionariusz wywiadu, a także dyktafon lub kartkę i ołówek.

Współczesna turystyka i rekreacja w swych badaniach naukowych posługuje się wieloma metodami. W zależności od podejścia badawczego (np.

ekonomicznego, społecznego, geograficznego, ekologicznego, historycznego, prawno-administracyjnego, politycznego itd.) należy wykorzystać właściwe dla tego podejścia metody i techniki badań. Jest ich tym samym wielka różnorodność. Przykładowo, w badaniach przestrzennych (geograficznych) jednymi z podstawowych są metoda bonitacji punktowej, metody kartograficzne, regionalizacja, analiza (źródeł, tekstu, obrazu, danych statystycznych etc.), kwerenda biblioteczna i internetowa, obserwacja i metody opisowe. Natomiast metody badawcze w ekonomii (np. badanie popytu turystycznego) wykorzystują w dużej mierze metodologię badań nauk społecznych oraz metodologię badań marketingowych opierających się na wykorzystywaniu szerokiego zakresu metod statystycznych do obróbki danych ilościowych. W celu zastosowania właściwych metod i technik badań w przypadku konkretnej pracy magisterskiej należy każdorazowo zapoznać się z odpowiednią literaturą przedmiotu. Należy, co powinno być oczywiste, uczynić to uprzednio, zanim przystąpi się do wykonania badań. Obserwowane w ostatnich latach „intuicyjne” przeprowadzenie badań ankietowych z reguły przynosi fatalne rezultaty. Literaturę (przykładową), która może być pomocna szczególnie w zakresie przygotowania metodycznego, zamieszczono na końcu podręcznika.

2.5. Charakterystyka wybranych metod i technik badawczych

Każda praca naukowa, niezależnie od dziedziny i podjętego tematu badań rozpoczyna się od kwerendy naukowej. Kwerenda (ang. *query*, czyli zapytanie) polega na poszukiwaniu informacji w zasobach archiwum, w bibliotekach itp. zasobach, a obecnie również w internetowych bazach danych (stąd: kwerenda biblioteczna, kwerenda internetowa, kwerenda archiwalna itp.). Czasami można skierować zapytanie do odpowiedniej instytucji z prośbą o udostępnienie danych czy konkretnych materiałów źródłowych. Celem kwerendy jest pozyskanie informacji, a w przypadku badań naukowych ich

późniejsze analizowanie, uporządkowanie, czasami modyfikacja. Kwerenda powinna być pierwszym i obowiązkowym etapem każdej pracy dyplomowej.

W szczególnych przypadkach cała praca magisterska może być oparta tylko i wyłącznie na danych uzyskanych dzięki kwerendzie. Przykładami tematów prac opartych na kwerendzie mogą być: „Historia rozwoju turystyki w gminie ...”, „Stan badań nad geograficznymi uwarunkowaniami turystyki aktywnej w ...”, „Stan badań nad zachowaniami rekreacyjnymi uczniów szkół podstawowych”, „Czym jest turystyka alternatywna?” itp.

Współczesna turystyka i rekreacja często posługują się metodą obserwacji. Jest to jedna z najstarszych metod badawczych, która prawdopodobnie do końca XIX wieku była główną metodą badawczą w naukach przyrodniczych. W najprostszych słowach, jest to czynność badawcza, która polega na gromadzeniu danych drogą postrzeżeń (Pilch 1977). Jest czynnością jednostronną, angażuje tylko badającego, który w obserwacji dąży do celowego, planowego, systematycznego i krytycznego spostrzegania określonych zachowań, działań, przedmiotów, obiektów, obszarów i in. Obserwacja ma szerokie zastosowanie. Dzięki niej można ustalić fakty i zdarzenia charakteryzujące różne aspekty turystyki i rekreacji. Jeżeli przedmiotem badań jest człowiek, co często ma miejsce w rekreacji, niektórzy metodycy wyróżniają obserwacje bierną i czynną (Tauber, Siwiński 1999). Przy obserwacji biernej badacz rejestruje fakty lub zjawiska bez żadnej ingerencji z jego strony, prowadząc badanie tak, aby osoby lub badane zespoły nie zdawały sobie sprawy z tego, że są przedmiotem obserwacji. Przez obserwację czynną z kolei rozumieć można przede wszystkim rozmowę i dyskusję, która odpowiednio prowadzona z badaną jednostką lub grupą może pobudzić do zajęcia przez nią/nich pewnego stanowiska (obserwacja uczestnicząca). Dla badającego duże znaczenie ma czynna obserwacja takiego zachowania. Czynna obser-

wacja jest często wykorzystywana w badaniach o podłożu społecznym, socjologicznym czy psychologicznym (np. zachowanie rekreanta na boisku, w klubie sportowym a jego stosunek do kolegów czy grupy społecznej).

Obserwacja może być przeprowadzona „gołym okiem” lub z wykorzystaniem odpowiedniego sprzętu (aparat fotograficzny, kamera itp.). W pierwszym przypadku ważne jest precyzyjne rejestrowanie wyników obserwacji na bieżąco, w drugim proces zbierania danych może się rozciągnąć w czasie, bowiem po zakończeniu obserwacji nadal można analizować „surowy” materiał badawczy, czyli nagrania lub fotografie.

Każda obserwacja powinna być poprawnie zorganizowana. Warunkami tej poprawności będą:

1. Wstępna znajomość przedmiotu/obiektu/obszaru obserwacji.
2. Jasne sformułowanie zakresów i celów obserwacji,
3. Bliższe poznanie przedmiotu obserwacji przez zastosowanie obserwacji otwartej lub innych procedur poznawczych.
4. Szczegółowe opracowanie koncepcji badań, kategoryzacja zagadnień, opracowanie odpowiednich formularzy czy arkuszy obserwacyjnych, w których zapisuje się spostrzeżenia.

Sama zaś obserwacja (jak i każde inne badanie) powinna być planowa, systematyczna i dokładna. Uwzględniając powyższe warunki obserwacja może dostarczyć badaczowi rzetelnej wiedzy np. o konkretnej grupie turystycznej, obserwowanej grupie rekreantów, badanych zjawiskach wpływających na atrakcyjność turystyczną miejsca i wiele innych.

Bardzo ważną i często stosowaną jest metoda badania dokumentów, która posiada duże znaczenie poznawcze. Przy jej pomocy badacz może ocenić np. czynniki i model aktywności społecznej i zawodowej badanych, ich osobistą drogę do uczestnictwa w turystyce i rekreacji. Analiza dokumentów osobistych (np. dzienników, pamiętników, czy współcześnie blogów²) może

² Tego typu dokumenty są podstawowym materiałem badawczym w metodzie biograficznej.

stanowić także źródło informacji o aktywności intelektualnej i społecznej badanych wobec turystyki i rekreacji (Tauber, Siwiński 1999). Poza dokumentami natury osobistej ważną rolę odgrywają dokumenty dotyczące działalności rozmaitych instytucji odpowiedzialnych za rozwój turystyki i rekreacji w środowisku społecznym, przyrodniczym czy gospodarczym: np. zalecenia Ministerstwa Turystyki i Sportu czy Ministerstwa Edukacji Narodowej, uchwały, regulaminy, rozporządzenia organizacji typu Towarzystwo Krzewienia Kultury Fizycznej, Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze, dokumenty Rady Parków Narodowych czy Zarządów Parków Krajobrazowych i wiele innych. Dokumenty opracowywane i przechowywane przez firmy/instytucje dotyczą różnych obszarów ich działalności, w tym systemu organizacyjno-sprawozdawczego, obejmują zakres zadań, organizację, strukturę, efekty finansowe, realizację, rozwój firmy, odzwierciedlają rzeczywistą działalność i osiągnięcia pracowników i członków instytucji. Są więc bogatym źródłem wiedzy wszelakiej.

Badanie dokumentów stanowi też jedno z ważniejszych źródeł dotarcia do historii w szerokim tego słowa znaczeniu. Duża różnorodność panująca w tematyce badań w zakresie turystyki i rekreacji uniemożliwia przytoczenie wszystkich dokumentów, które mogą być wykorzystane w pracach naukowych. Praktycznie każdy dokument: pocztówka, fotografia, mapa, pamiątnik, bilet wstępu, zarówno dokument papierowy, jak i w wersji cyfrowej, współczesny, jak i archiwalny, może stanowić cenne źródło wiedzy i poznania. Przez pojęcie „dokument” należy bowiem rozumieć każdy przedmiot materialny, w którym jest utrwalona myśl ludzka, umożliwiający przekazywanie dowolnych treści, służących do formułowania twierdzeń w procesie poznawania środowiska społecznego (Pilch, Wujek 1974).

Badanie dokumentów powinno być prowadzone wg ściśle określonego harmonogramu:

- ustalenie ścisłego celu badania,

- przyjęcie hipotezy (jeżeli wymaga tego temat i charakter pracy – patrz końcowa uwaga podr. 2.3.),
- zgromadzenie dokumentów,
- wstępna selekcja,
- ustaleniu autentyczności danych i sprawdzenie ich wiarygodności,
- analiza dokumentów i opracowanie wniosków.

Należy pamiętać, że dokumenty są często jedynymi świadkami przeszłości i tylko na ich podstawie można ustalić pewne fakty, zdarzenia, zjawiska. Jednak ich wartość bywa zmienna i zawodna, zdarza się bowiem ich fałszowanie. Dlatego tę metodę należy stosować równolegle z innymi technikami badawczymi.

Obok wyżej wymienionych, często wykorzystywaną metodą badań jest analiza, zarówno efektów poczynionych obserwacji, jak i badanych dokumentów. Analiza (gr. *analysis* – rozbiór) polega na rozłożeniu całości na części składowe. W przypadku pisania pracy dyplomowej jest to czynność myślowa. Analiza dokumentów lub wyników obserwacji polega na uporządkowaniu i interpretacji zawartych w nich treści pod kątem rozwiązania problemu (celu) badawczego, a także hipotezy roboczej. Pracując z różnymi dokumentami trzeba tylko pamiętać, aby ich analiza opierała się na krytycznej ocenie oraz konfrontacji faktów i zaleceń przedstawianych w dokumentach z danymi pochodzącymi z innych źródeł informacji, w celu stwierdzenia ich wiarygodności i prawdziwości. W każdej analizie wyników obserwacji należy uznać pewne zjawiska za reprezentatywne dla danego przedmiotu obserwacji oraz zastosować określone mierniki tego, co obserwujemy. Rezultatem obserwacji powinien być sporządzony w jej trakcie protokół obserwacji, który uwzględnia: przedmiot obserwacji, czas, miejsce, okoliczności, szczegółowy opis przebiegu obserwowanych zjawisk i procesów lub charakterystykę obserwowanych osób, uwagi oraz interpretacje własne (Tauber, Siwiński 1999). Dopiero tak przygotowane protokoły mogą być poddane analizie.

Przeciwieństwem (w pewnym sensie) analizy jest synteza, która polega na tym, aby z jednostkowych, określonych i poznanych części składowych i cech przedmiotu odtworzyć jego całość lub uzyskać wiedzę o całości badanego przedmiotu. Podobnie jak analiza, to również jest operacja myślowa, polegająca na łączeniu poszczególnych elementów czy właściwości badanego przedmiotu. Badania za pomocą analizy i syntezy rozpoczyna się od analizy – synteza jest późniejszą czynnością. Gdy zastosuje się obie te metody w badaniach danego przedmiotu, uzyskuje się inną jego wizję niż wcześniejsza, bo wzbogaconą wiedzą o wewnętrznej jego strukturze. Wynikiem syntezy jest więc rekonstrukcja, która odtwarza badany przedmiot na wyższym szczeblu procesu poznania (Nowak, Głowiński 2013).

Często stosowanymi metodami badań w naukach o turystyce i rekreacji są wywiad oraz rozmowa. Obie przyczyniają się do zbierania wielu interesujących informacji, pomagają poznać poglądy badanego w rozmaitych kwestiach i działalności bezpośrednio lub pośrednio związanych z turystyką i rekreacją, mogą ułatwić nam zbliżenie się do istoty doświadczeń psychicznych i społecznych, wykrywanie i zrozumienie treści zawartych w opiniach i poglądach stanowiących przedmiot wywiadu czy rozmowy. Zarówno wywiad, jak i rozmowa, są oparte na dialogu co najmniej dwóch osób. Czym się różnią? Ogólnie mówiąc stopniem sformalizowania. Każdy wywiad (ustrukturyzowany, częściowo ustrukturyzowany, grupowy czy, najbardziej przypominający rozmowę, wywiad swobodny) jest zawsze zaplanowany i powinien być wyraźnie ukierunkowany za sprawą przygotowanych wcześniej pytań. Jeżeli w badaniach planujemy prowadzić wywiady z różnymi osobami, wówczas schemat pytań powinien być taki sam. Rozmowa najczęściej toczy się w sposób niezaplanowany, w trakcie prowadzenia możliwe są zmiany w charakterze i rodzaju pytań. W trakcie wywiadu (ale i rozmowy – o ile to możliwe), badający powinien prowadzić notatki lub za zgodą rozmówcy, nagrywać odpowiedzi na nośnik pamięci (np. dyktafon). Następnie

powinno dokonać się zapisu wywiadu/rozmowy (lub jej streszczenia), a informacje o nich powinny się znaleźć w pracy, np. w postaci spisu przeprowadzonych wywiadów (ewentualnie zamieszczeniu ich w załączniku).

Wywiad to przykład metody jakościowej. Do metod ilościowych zaliczana jest bardzo często wykorzystywana przez studentów kierunku turystyka i rekreacja metoda badania ankietowych. Ankieta jest techniką gromadzenia informacji, polegającą na wypełnianiu, najczęściej samodzielnie przez badanego, specjalnych kwestionariuszy, na ogół o wysokim stopniu standaryzacji, w obecności lub bez obecności ankietera (Pilch 1977). Ankieta spełnia funkcje poznawcze, dostarcza materiału zebranego z dużych zbiorowości (czego nie jesteśmy w stanie zrobić za pomocą wywiadu lub rozmowy³). Badania ankietowe służą najczęściej do zbierania opinii wielu ludzi w celu poznania ich poglądów na różne tematy, ocen obiektywnej rzeczywistości, ale także subiektywnych doświadczeń w różnych aspektach życia, np. w sprawach turystyki i rekreacji. Uzyskamy tu oceny i opinie bardziej ogólne, powierzchniowe – jeśli szukamy pogłębionych, wielowątkowych, uzasadnionych należy stosować wywiad.

Bardzo ważnym narzędziem badawczym, służącym do rejestracji odpowiedzi respondentów, świadomie i logicznie przygotowanym, jest więc kwestionariusz ankiety (Apanowicz 2002, s. 91). Zasadniczo powinien koncentrować się na jednym problemie badawczym. Dla pełnego obrazu badanej rzeczywistości powinno się stosować zarówno pytania zamknięte, jak i otwarte. Pytania otwarte dają respondentowi możliwość swobodnego wypowiedzenia się i nie ograniczają go proponowanymi odpowiedziami. Pytania zamknięte pozwalają natomiast uporządkować i usystematyzować różnego rodzaju doświadczenia i opinie. Zasadą jest by pytań było możliwie najmniej.

³ Ale też w ogóle nie jest to istotą metod jakościowych.

Tworzenie kwestionariusza ankiety to trudne zadanie, wymagające przynajmniej podstawowej znajomości metodyki ich tworzenia (por. Babbie 2009). Na pewno nie jest to zadanie, które można wykonać „w czwartek po południu” albo „ściągnąć z sieci”, gdyż każda ankieta powinna być przygotowana specjalnie dla potrzeb konkretnego badania. Podstawowe zasady układania pytań w ankietach są następujące:

- pytania łatwe powinny się znaleźć przed trudnymi,
- pytania ogólne przed szczegółowymi,
- pytania metryczkowe zawsze na końcu kwestionariusza,
- w pierwszej kolejności powinny się znaleźć pytania dotyczące świadomości istnienia produktów/obszarów/zjawisk będących celem głównym ankiety,
- w drugiej kolejności pytania o zachowania respondentów w stosunku do produktu/obszaru/zjawiska,
- w trzeciej kolejności pytania o nastawienie do wyżej wymienionych,
- precyzując pytania staramy się trzymać zasady wzbudzania zainteresowania i stopniowego wyczerpywania tematu.

W dobrym tonie jest umieszczenie na początku kwestionariusza krótkiej informacji o badaczu i celu badań (jestem studentem.... której uczelni.... prowadzę badania.... ich wyniki posłużą do napisania pracy dyplomowej ... itd.). Tego typu informacje wzbudzają u respondenta zaufanie i chęć niesienia pomocy.

Zarówno badania ankietowe, jak i wywiady, można prowadzić osobiście, telefonicznie czy za pomocą poczty. Rozwój nowoczesnych technologii pozwala na rozpowszechnianie i zbieranie ankiet w formie elektronicznej. O ile forma elektroniczna odpowiednio skonstruowana i poprawnie metodycznie przeprowadzona na wyspecjalizowanej platformie jest dopuszczalna, o tyle rozprowadzanie ankiet za pomocą portali społecznościowych nie powinno być stosowane z przyczyn metodycznych: nie jesteśmy pewni kto jest właścicielem konkretnego konta społecznościowego, kto udziela odpowiedzi,

a tym samym nie możemy zagwarantować poprawnego metodycznie przebiegu badań, co automatycznie podważa uzyskane wyniki.

Bardzo ważnym aspektem jest też liczba zebranych ankiet. To częsty błąd popełniany przez studentów, chyba nieświadomy, jeśli można usłyszeć: „zebrałem aż 50 ankiet”. Tylko, nie aż! Badania naukowe muszą być wiarygodne i prowadzone w sposób wykluczający duży błąd pomiarowy (błąd próby). Gdy wielkość badanej próby (czyli innymi słowy liczba ankiet) wynosi 100 to mamy błąd pomiarowy $\pm 10\%$. To bardzo dużo, co stawia uzyskane wyniki blisko luźnych przypuszczeń, a więc bez większej wartości poznawczej. Przy 300 ankietach błąd pomiarowy obniża się do $\pm 6\%$. Stąd popularne medialne sondaże obejmują zwykle próbę około 1000 respondentów: błąd $\pm 3\%$ jest akceptowalnym w tego typu badaniach (por. Babbie 2009, Załącznik E. Szacunkowy błąd próby).

Badania ankietowe i wywiady zalicza się do tzw. badania sondażowych, służących do badania dużych populacji, których nie da się obserwować bezpośrednio. Metoda sondażu diagnostycznego jest zatem sposobem gromadzenia wiedzy o cechach strukturalnych i funkcjonalnych oraz dynamice zjawisk społecznych, o opiniach i poglądach wybranych zbiorowości, nasilaniu się i kierunkach rozwoju określonych zjawisk, o wszelkich innych zjawiskach instytucjonalnie nie zlokalizowanych, posiadających znaczenie wychowawcze, w oparciu o specjalnie dobraną grupę reprezentującą populację generalną (próbę), w której badane zjawisko występuje (Pilch 1977). Wielkość próby zależy od wielu czynników, w tym zakładanego błędu próby, kosztów, celu badań itp.

Metoda indywidualnych przypadków, tzw. studium przypadku, jest sposobem badań polegającym na analizie jednostkowych losów ludzkich, uwikłanych w określone sytuacje lub na analizie konkretnych zjawisk natury wychowawczej czy zdrowotnej poprzez pryzmat jednostkowych biografii ludzkich z nastawieniem na opracowanie diagnozy przypadku lub zjawiska

w celu podjęcia działań terapeutycznych (Pilch 1977, s. 123). Metoda ta posiada duże znaczenie dla poznania warunków, mechanizmów i procesów samowychowania człowieka do turystyki i rekreacji i przez turystykę i rekreację (Tauber, Siwniński 1999). W takich badaniach szuka się często odpowiedzi na pytania: dlaczego ktoś w ten a nie inny sposób, reaguje na określone sytuacje, wpływy i oddziaływania wychowawcze, społeczne i kulturowe, i jakie zmiany w jego postawie powstają pod wpływem konkretnych sytuacji związanych np. z turystyką i rekreacją. Pod pojęciem indywidualnego przypadku rozumie się często jednostkę/człowieka żyjącego w określonym środowisku społecznym, wyróżniającego się od innych, odbiegającego od ogólnie przyjętej normy. Taki pojedynczy przypadek osadza się w znanej teorii, a zbadanie i obiektywne opisanie jego odmienności może przyczynić się do wzbogacenia wiedzy teoretycznej, a w skrajnych przypadkach jej przekształcenia. Badając przypadek nie musimy skupiać się tylko na jednostkach ludzkich. Przypadkiem może być grupa społeczna czy lokalna, ale też jakiś obiekt, wydarzenie, które za pomocą różnorodnych metod, kompleksowo i wyczerpująco, z różnych stron powinny być opisane i zinterpretowane.

Dużą wartość społeczną i poznawczą może mieć metoda monografii (monograficzna). Bardzo często przybiera ona postać szczegółowego badania indywidualnego przypadku: instytucji, miejsca oraz ludzi czy określonej grupy społecznej z nimi związanej. Uwzględnia ona informacje w formie jakościowo-opisowej, służy zgłębianiu cech i elementów oraz ich charakterystyce funkcjonowania czy rozwoju. Może służyć także badaniu efektywności oraz opracowywania ulepszeń bądź prognoz rozwojowych. Bardzo często ma charakter subiektywnej oceny, uzależnionej od osądu prowadzącego badanie. W ramach metody monografii, dla pozyskania danych, wykorzystuje się: badanie dokumentacji oraz badania ankietowe i wywiad.

Na koniec tego rozdziału warto wspomnieć o bardzo popularnych w turystyce badaniach ruchu turystycznego i badaniach nad ruchem turystycznym, atrakcjami czy atrakcyjnością turystyczną regionów. Badania ruchu turystycznego mogą dotyczyć miejsca, miejscowości bądź pojedynczych obiektów (np. muzeum, obiekt z listy światowego dziedzictwa, park narodowy), miejsc koncentracji ruchu tranzytowego (parkingi, lotniska) czy na przykład miejsc generujących ruch turystyczny (np. metropolie).

Badania ruchu turystycznego możemy podzielić na dwie grupy:

1. Metody bezpośrednie – poprzez osobisty kontakt z uczestnikami ruchu turystycznego oraz kontakt poprzez wywiad, obserwację bezpośrednią, ankietę czy pomiar rejestracji (liczenie) turystów na szlakach, parkingach itp.,
2. Metody pośrednie – bez kontaktu z uczestnikami ruchu turystycznego; przybierać mogą postać:
 - kwerendy, czyli zbierania dokumentów w instytucjach bezpośrednio lub pośrednio związanych z obsługą ruchu turystycznego, w bibliotekach, Internecie i w każdym innym miejscu, gdzie może pojawić się turysta;
 - rejestracji bieżącej (tzw. sprawozdawczość statystyczna), dotyczącej frekwencji w muzeach, bazie noclegowej, gastronomicznej, wpływów z opłaty klimatycznej itp.;
 - informacji wtórnej (bezpłatnej lub płatnej), wcześniej już przetworzonej na potrzeby instytucji zbierających (np. Głównego Urzędu Statystycznego)
 - obserwacji pośredniej⁴.

Szeroką grupę badań stanowią badania nad atrakcjami turystycznymi, które można prowadzić za pomocą wielu metod:

⁴ Obserwacja, w zależności od sposobu kontaktu badacza z badanym zjawiskiem, może być metodą zarówno pośrednią, jak i bezpośrednią. Ta ostatnia to np. obserwacja uczestnicząca lub po prostu samodzielne, bezpośrednie prowadzenie obserwacji badanej grupy czy miejsca. Z obserwacją pośrednią mamy do czynienia, gdy jej wykonanie zlecone jest innym osobom (nie badaczom), gdy bada się ślady pozostawione przez badaną populację (w tym nagrania pochodzące ze zdalnej, stałej obserwacji, np. monitoring).

- metody wartościowania (tworzenie list rankingowych, analizy rozmieszczenia, waloryzacji poszczególnych miejsc, obiektów);
- badania marketingowe (np. badanie rynku atrakcji turystycznych). Zestaw i opis stosowanych w tych badaniach metod można znaleźć w wielu podręcznikach, np. Churchill 2002, Kędzior 2005, Panasiuk 2013, Szczechowicz 2018;
- analiza SWOT czyli technika służąca do porządkowania i analizy informacji. Z języka angielskiego S – *strenght* (mocne strony) W – *weaknesses* (słabe strony), O – *opportunities* (szanse), T – *threats* (zagrożenia);
- rozwinęta analiza ASEB/SWOT – w porównaniu z poprzednią metodą wzbogacona o dodatkowy poziom hierarchii wymagań: poziom pierwszy – forma konkretnej aktywności; poziom drugi – miejsce tej aktywności; poziom trzeci – doznania i wrażenia wynikające z aktywności; poziom czwarty – korzyści, które są efektem tej aktywności;
- badania behawioralne (odbiór atrakcji, analiza wrażeń itp.). Te zwykle przeprowadza się za pomocą testu różnicowania semantycznego (który często pojawia się w badaniach marketingowych). Pozwala on na uzyskanie opinii konsumentów typu: ładny – brzydki, wygodny – niewygodny, tani – drogi itp. Mogą to być wyobrażenia turystów o produkcie turystycznym, regionie, mieście czy innych atrakcjach bądź produktach turystycznych.

W geografii turystyki przedmiotem badań jest często atrakcyjność turystyczna jakiegoś miejsca czy też badaniu podlega przydatność środowiska geograficznego na potrzeby turystyki. Wykorzystywane w tych badaniach metody, takie jak metoda bonitacji punktowej czy oceny atrakcyjności turystycznej, są szeroko opisane w wielu podręcznikach, m.in. Warszńska, Jakowski 1979; Kowalczyk, 2002; Lijewski i in. 2008, Kruczek 2011.

2.6. Źródła pozyskiwania danych badawczych

W badaniach naukowych, metody i techniki badawcze operują na danych. Ze względu na źródło pochodzenia danych badawczych dzielimy je na dane pierwotne oraz wtórne.

Dane wtórne to takie, które już istnieją, zostały zebrane i opracowane w innym celu przez innych badaczy. Mogą być pozyskiwane ze źródeł wewnętrznych przedsiębiorstw turystycznych i rekreacyjnych, jak i ze źródeł zewnętrznych krajowych i zagranicznych. Pojęcie wtórności danych należy rozpatrywać z punktu widzenia podmiotu gromadzącego w danej chwili informacje. Zaletą danych wtórnych jest relatywnie niski nakład czasu i kosztów pozyskania, a wadą ograniczona dokładność, wynikająca z odmiennego celu, dla którego były opracowywane, niekoniecznie zbieżnego z aktualnie rozpatrywanym problemem badawczym (Panasiuk 2011, s. 162).

Powinnością badacza jest dołożenie odpowiednich starań w celu sprawdzenia, czy w zakresie rozpatrywanego problemu badawczego były dokonywane wcześniej te same lub analogiczne badania, które zaowocowały pozyskaniem tych samych danych badawczych. Szczególnymi źródłami danych wtórnych, oprócz naukowej literatury przedmiotu w zakresie danego problemu badawczego, są instytucje branżowe, które w zakresie swojej działalności mają również zapisane dokonywanie badań naukowych. Przykładowo w dziedzinie badań rynku turystycznego i rekreacyjnego interesującym źródłem danych badawczych mogą być raporty i zbiory danych udostępniane przez następujące instytucje:

- Ministerstwo Rozwoju, w którego strukturze obecnie jest turystyka,
- Polska Organizacja Turystyczna,
- Śląska Organizacja Turystyczna,
- Światowa Organizacja Turystyki (UN WTO),
- EUROSTAT,
- Światowa Rada Podróży i Turystyki (WTTC),
- Europejska Komisja Turystyki (ETC),
- Międzynarodowe Zrzeszenie Przewoźników Lotniczych (IATA) i Międzynarodowa Rada Portów Lotniczych (ACI),
- Międzynarodowa Organizacja Morska (IMO) i Międzynarodowe Stowarzyszenie Morskich Przewoźników Tranzytowych (IMTA),

- Międzynarodowe Stowarzyszenie Organizatorów Kongresów i Konferencji (ICCA) oraz Unia Organizacji Międzynarodowych (UIA).

W przypadku niewystarczalności danych pochodzących ze źródeł wtórnych dla potrzeb określonego badania można rozważać celowość pozyskania informacji ze źródeł pierwotnych. Dane pierwotne to oryginalne informacje, niedostępne w innych źródłach i zbierane w ściśle określonym celu przez autora badań. Ich pozyskiwanie odbywa się według określonej procedury i wymaga stosowania specjalnie dobranych metod i narzędzi badawczych (Panasiuk 2011, s. 162-163), na przykład tych wskazanych wcześniej. Zaletą pozyskiwanych w ten sposób danych jest ich bardzo duża skuteczność w osiągnięciu założonych celów badawczych, wynikająca z ich dopasowania do bieżącego problemu badawczego. Wadą natomiast jest relatywnie wysoki koszt i czasochłonność procedury pozyskiwania danych (np. badania ankietowe według własnego wzoru kwestionariusza na dużej próbie badawczej).

Korzystając ze źródeł wtórnych należy stale pamiętać o ich adekwatności, tzn. o korzystaniu z „właściwych” źródeł. Mapa to określony materiał kartograficzny, o bogatej treści, posiadający legendę, skalę, opracowany dla konkretnego zagadnienia lub potrzeb. Wiele kolorowych obrazków umieszczanych w Internecie nie spełnia kryteriów stawianych mapie, mimo że tak jest nazywanych. Stąd najpopularniejsze obecnie źródło (googlemaps) jest coraz częściej wykorzystywane w pracach dyplomowych, co nie znajduje uzasadnienia (chyba dostępność jest przyczyną korzystania, ale to nie może być rozstrzygającym albo jedynym argumentem). Darmowe mapy google zawierają niewiele treści i jako takie nadają się w zasadzie do zlokalizowania miejsca/obiektu, co jest czynnością uprzednią względem problematyki pracy magisterskiej. Należy korzystać z map profesjonalnych, dokładnych, związanych z badanym obszarem, tematycznych, a nie z czegokolwiek dostępnego bez wysiłku i luźno kojarzącego się z tematem. Zawsze historię zagadnienia powinno się opracowywać na bazie źródeł historycznych, charakterystykę

przestrzenną na bazie map i opracowań geograficznych, a opis grupy społecznej w oparciu o źródła z nauk społecznych. Jeśli w takich przypadkach wykorzystywane są Wikipedia i/lub przewodnik turystyczny – będzie to świadczyć o bezradności autora lub braku profesjonalizmu.

Na koniec tego rozdziału warto przytoczyć sentencję: „Zasadniczym celem poznania naukowego jest zdobycie wiedzy maksymalnie ścisłej, maksymalnie pewnej, maksymalnie ogólnej, maksymalnie prostej, o maksymalnej zawartości informacji. Takie dopiero poznanie prowadzi do wyższych form funkcjonowania wiedzy a są nimi prawa nauki i prawidłowości” (Pilch, Bauman 2001, s. 23).

3. STRUKTURA PRACY MAGISTERSKIEJ

3.1. Układ ogólny

Każda praca naukowa ma pewien charakterystyczny układ. Praca magisterska nie różni się zasadniczo od innych, za wyjątkiem może nacisku na przestrzeganie, trzymanie się pewnych oczekiwanych schematów. Jest to zrozumiałe z uwagi na fakt, że przygotowana praca jest efektem – i dowodem – na skuteczne ukończenie pewnego procesu: badawczego i dydaktycznego równocześnie, oraz posiadanie umiejętności rozwiązywania problemu badawczego według naukowych standardów.

Podstawowym formalnym elementem struktury pracy magisterskiej jest rozdział, czyli wyodrębniona część, zasadniczo jednorodna pod względem omawianej problematyki. Rozdział może być podzielony na podrozdziały, a te – w uzasadnionych, rzadkich przypadkach – na podpodrozdziały. Nie należy bardziej „rozdrabniać” układu pracy. Ze względu na zawarte treści, bez ścisłego związku z formalnymi podziałami⁵, praca, generalizując, składa się z 3 zasadniczych części, umieszczonych w takiej kolejności: wpierw należy przedstawić założenia pracy (co, jak, dlaczego i po co ma być badane), następnie omówić wyniki, po czym zaprezentować osiągnięte rezultaty, konsekwencje, wnioski, ustalenia oraz wykorzystane źródła (piśmiennictwo). Pracę poprzedzają i kończą formalne elementy (strona tytułowa, deklaracje, spis treści oraz, na końcu, spisy i załączniki). W zależności od dziedziny nauki struktura pracy naukowej może się pod tym względem nieco różnić (np.

⁵ To znaczy, że nie ma ścisłych zależności między liczbą rozdziałów a liczbą elementów wyróżnionych ze względu na treść.

kolejnością elementów, naciskiem na niektóre z nich), jednak zasadniczo układ pracy składa się z takich samych elementów strukturalnych.

Na układ wpływać też może typ pracy naukowej⁶; w przypadku pracy magisterskiej 3-4 spotykane są najczęściej. Może to być tzw. praca badawcza, gdy autor sam w toku procesu badawczego przygotowuje badania i uzyskuje wyniki. Ponadto jest też praca przeglądowa (poglądowa), gdzie źródła informacji to istniejące już wyniki badań (źródła, opracowania, raporty i inne materiały), a zadaniem jest przede wszystkim uporządkowanie materiału i podsumowanie. Z kolei studium przypadku (praca kazuistyczna) koncentruje się na wybranym, jednym obiekcie badawczym, jego opisie i wynikających z tego rezultatach. Praca projektowa (modelowa, metodyczna) ma prowadzić do opracowania i przedstawienia teoretycznego rozwiązania czy modelu jakiegoś zagadnienia.

W przypadku konkretnych typów prac oraz podejść badawczych czy problemów (innymi słowy: tematów prac magisterskich) układ pracy przybiera charakter bardziej konkretny, precyzyjny: wskazane elementy strukturalne przybierają charakter rozdziałów i podrozdziałów, z konkretnymi nazwami wskazującymi na ich znaczenie oraz miejsce w strukturze (np. cele i metody pracy, podstawowa terminologia z zakresu..., wyniki badań społecznych wśród..., końcowe wnioski itp.). Stąd też w strukturze pracy naukowej mogą być wyodrębnione następujące części:

- wprowadzenie teoretyczne w oparciu o przegląd literatury,
- problem badawczy,
- opis stosowanych metod, technik i narzędzi badawczych,
- prezentacja wyników badań,
- logiczna analiza stwierdzonych faktów w formie dyskusji,
- wnioski,

⁶ Praca magisterska jest pracą naukową (choć można spotkać się z odmiennym stanowiskiem). Tylko taka może być uznana za pracę magisterską.

- piśmiennictwo,
- ewentualne załączniki,

albo też :

- wprowadzenie teoretyczne w oparciu o wybrane publikacje, w tym stan badań,
- sformułowany problem i cel pracy,
- opis metod pracy,
- logiczna, wszechstronna analiza badanych treści,
- podsumowanie i wnioski,
- piśmiennictwo,
- ewentualne załączniki,

lub:

- wstęp,
- cele i metody badań oraz terminologia,
- stan badań (przegląd literatury przedmiotu),
- charakterystyka obszaru badań,
- omówienie wyników,
- ustalenia i wnioski,
- podsumowanie/zakończenie,
- wykaz literatury i źródeł,
- ewentualne załączniki.

W każdym z przedstawionych schematów, jak i innych, zawsze identyfikowalne są wspomniane wcześniej 3 zasadnicze części pracy naukowej. Pierwsza ukazana została w postaci kilku haseł/stwierdzeń, co nie znaczy, że to jest najobszerniejsza część. Każdy element strukturalny pracy naukowej powinien mieć taką objętość, która pozwoli właściwie wyjaśnić wszystkie kwestie nie pozostawiając żadnych niedomówień. Dwa najczęściej spotykane błędy „nadmiaru” dotyczące samej struktury pracy to przesadne, nieuzasadnione zwiększanie objętości teoretycznego wprowadzenia (np. gdy temat dotyczy wybranego aspektu jednej z form konkretnego rodzaju turystyki – opisywanie różnych podstawowych zagadnień w rodzaju czym

jest turystyka, jakie są kryteria podziału itp. zbędne rozważania) oraz szero-
kie, dwu- lub trzykrotne opisywanie wyników (np. w postaci tabel, wykre-
sów i opisu słownego: 3 razy dokładnie to samo). Popularne błędy „niedo-
statku” są nieco poważniejsze: to ogólnikowe lub niepełne omówienie celów,
metod i technik badań, wniosków, podsumowania oraz pomijanie literatury
przedmiotu. Najgorsza sytuacja jest wtedy, kiedy błędy „nadmiaru” i „niedo-
statku” znajdują się w jednej pracy.

3.2 Strona tytułowa i deklaracje

Początkowy fragment pracy powinien być opracowany zgodnie z Zalece-
niami pisania prac dyplomowych obowiązującymi na Wydziale Wychowania
Fizycznego Akademii Wychowania Fizycznego im. Jerzego Kukuczki w Kato-
wicach, zawartymi w *Uchwale Nr RWWF-3-IX...* (2020). Nie ma tu miejsca na
własną inwencję, co więcej wymagane jest, by zachowane zostały szczegó-
łowo wszystkie wskazania zawarte w *„Zaleceniach i wymogach technicz-
nych...”* (2020), by nie powstały żadne wątpliwości, co do spełnienia formal-
nych wymogów stawianych pracy dyplomowej.

Strona tytułowa pracy ma sformalizowany, ustalony wygląd i należy go
zachować, zarówno co do treści, jak i formy (wielkość i rodzaj czcionki, roz-
mieszczenie napisów – wzór poniżej). Podobnie z następującymi po niej do-
kumentami (Bibliograficzną identyfikacją i Oświadczeniem), które, w nie-
zmienionym brzmieniu, trzeba zamieścić jako dwie kolejne strony. Nie
można zapomnieć o wypełnieniu właściwych rubryk i złożeniu podpisów,
bez czego nie można przystąpić do dalszej procedury. Wypełnienie doku-
mentów teoretycznie można zaplanować sobie na sam koniec (w przypadku
redagowania oryginału pracy), jednakże wcześniej gotowa musi być jej wer-
sja elektroniczna – w niej muszą znajdować się wypełnione i podpisane do-
kumenty, w postaci (skanowanych) kopii. Tak więc praktyka narzuca wcze-
śniejsze opracowanie wskazanych dokumentów.

wzór strony tytułowej (wszędzie czcionka Times New Roman)

AKADEMIA WYCHOWANIA FIZYCZNEGO

im. JERZEGO KUKUCZKI

W KATOWICACH (14 pkt)

WYDZIAŁ WYCHOWANIA FIZYCZNEGO (14 pkt)

IMIĘ I NAZWISKO (14 pkt)

TYTUŁ PRACY (16 pkt)

Praca magisterska (14 pkt)

napisana w Katedrze.....

.....

pod kierunkiem

KATOWICE ROK (14 pkt)

3.3. Spis treści pracy

Ten niezbędny element zapowiada, co od następnej strony zostało zrealizowane przez autora w ramach przeprowadzonych badań i procesu ich opracowania. Powinien w sposób przejrzysty i zrozumiały ukazywać logiczną kolejność poszczególnych części – rozdziałów i podrozdziałów. Dlatego wymagane jest stosowanie języka fachowego (dla danej dziedziny), ale równocześnie zrozumiałego dla większości czytelników. W spisie treści możemy mieć do czynienia z pewną schematycznością, gdyż niektóre części pracy magisterskiej (a tym samym nazwy rozdziałów) pojawiają się w każdym takim opracowaniu. Należą do nich „wprowadzenie”, „cel pracy”, „metodyka badań”, „podstawowa terminologia”, „wnioski”, „podsumowanie” itp., zapisane niekoniecznie idealnie w takim brzmieniu⁷. Niezależnie od użytych słów, spis treści nie powinien pozostawiać wątpliwości co do kompletności pracy: nie powinno w nim zabraknąć wskazujących na zawarcie w pracy właściwej części teoretycznej, przedstawienia wyników badań, ukazania ich rezultatów oraz wszystkich formalnych części pracy (początkowych, jak i końcowych „spisów”).

Oczywistym jest, że tytuły w spisie treści muszą dokładnie (co do litery i przecinka) odpowiadać tym, widniejącym na początku kolejnych rozdziałów. Liczba wyróżnionych części pracy zależy jedynie od jej specyficznych właściwości, czyli rozdziałów i podrozdziałów jest tyle, ile trzeba. Należy unikać przesadnego „rozdrabniania”, ale także „scalania” rozdziałów. Przyjmuje się ogólną zasadę, że rozdział to jeden problem, całościowy wątek wewnętrznie spójny. Dla precyzji wywodu, przejrzystości układu można rozdział podzielić na podrozdziały. Podrozdział ma swoje właściwe miejsce

⁷ Chociażby „wprowadzenie” bywa także nazywane „wstępem”, cele i metodyka bywają łączone w jeden podrozdział „cele i metody pracy”. Podobnie, chociaż niekoniecznie słusznie, wnioski i podsumowanie łączy się w jeden, końcowy rozdział.

tylko w danym rozdziale – jeśli równie dobrze można go umieścić gdzie indziej, wtedy należy przemyśleć logikę układu pracy (spisu treści).

Spis treści świadczy pośrednio o właściwym układzie pracy – nie tylko poprzez trafne nazewnictwo rozdziałów, ale także przypisaną im liczbę stron. Najczęściej spotykane są dwa poważne błędy. Pierwszy to nadmiernie rozwinięty fragment dotyczący terminologii i pobocznych wątków, związanych z przytaczaniem oczywistych (i zbędnych) informacji ogólnych⁸. Drugi to próby (generalnie skazane na niepowodzenie) przeznaczenia na omówienie celu i metod pracy, ale także wniosków i podsumowania, mniej niż jednej strony – z prawie stuprocentową pewnością wiadomo, że będzie to źle (ogólnikowo, nieprecyzyjnie) opracowane oraz że w zasadzie praca nie przyniosła rezultatów⁹.

Do wydzielenia części pracy przyjmuje się jednorodną numerację za pomocą cyfr arabskich, z zastosowaniem systemu dziesiętnego. Rozdziały oznaczamy kolejną liczbą (1, 2, 3, 4 itd.), podrozdziały liczbami po kropce (1.1, 1.2, 1.3 itd.). Jeśli potrzebny jest kolejny stopień podziału – podpodrozdziały – system nie ulega zmianie (1.1.1, 1.1.2 itd.), co pozwala na wydzielenie kolejnych „podczęści” niemal w nieskończoność. Tego jednak nie należy czynić, ze względu na oczekiwaną dbałość o zrozumiały i przejrzysty układ pracy (spis treści).

Bywa, że autor pracy chce zamieścić dedykację¹⁰. Najwłaściwsze miejsce dla niej to prawy dolny róg strony poprzedzającej spis treści. Powinna mieć krótką, prostą formę, choć przekaz może być wyrazisty. Zwykle zapisywana jest kursywą.

⁸ W skrajnie negatywnych przypadkach można spotkać się z sytuacją, gdzie sam wspomniany fragment stanowi ponad 50% objętości pracy.

⁹ Za wyjątkiem sytuacji, gdy w zakończeniu odnosimy się do weryfikacji hipotez.

¹⁰ Tutaj to słowo zostało użyte we właściwym znaczeniu. Uwaga na pleniące się w mowie potocznej błędne stosowanie słowa „dedykowany” jako synonimu „przeznaczony”, „skierowany do”.

3.4. Wprowadzenie albo założenia teoretyczne

Praca naukowa może rozpoczynać się ogólnym „zagajeniem tematu”, „łagodnym” wprowadzeniem w trudną problematykę naukową, wstępem wprowadzającym w temat. Jeśli takowy się pojawi, to będzie tym miejscem, które jest najbardziej odległe od tematu: tu dopiero się do niego zbliżamy, zataczamy kręgi coraz ciaśniejsze, prowadzimy czytelnika konsekwentnie do istoty pracy. Po wstępie każdy akapit powinien być już nieodwołalnie i wyłącznie na temat.

Słowa wstępu to zwykle od jednego do kilku akapitów odnoszących się np. do pośrednich, ale zdaniem autora ważnych uzasadnień podjęcia tematu, zarysowania uwarunkowań, przedstawienia tła, na którym rozwijany będzie temat pracy itp. Przykładowo praca dotycząca konkretnego zjawiska turystycznego (obiektu, imprezy, zachowań) bywa poprzedzana wspomnieniem pierwszego zetknięcia się autora pracy z tym zjawiskiem, co doprowadziło do profesjonalnej próby zbadania go. Wstęp więc może mieć wymiar nieco osobisty. To tutaj nieraz autorzy zamieszczają podziękowania dla osób, które w jakichś sposób oddziaływały na proces badawczy i samą pracę maderską. Co jednak ważniejsze i częściej spotykane: tutaj jest miejsce na wyjaśnienie motywacji podjęcia się zbadania i opisanie danego zagadnienia, prywatnych czy społecznych uwarunkowań czy planów z tym związanych itp. Na początku można też opisać kolejno podejmowane kroki prowadzące do ostatecznej realizacji tematu, całe związane z tym postępowanie. W niektórych pracach przybiera to postać krótkiego opisanie zawartości poszczególnych części pracy.

Logicznym następstwem słów wstępu będzie wyjaśnienie celu pracy. Pod tym roboczym określeniem rozumieć można kilka elementów, które temu służą. Cel pracy można przedstawić za pomocą opisowych zdań twierdzących (jakie są zamiary autora) i/lub zdań pytających (wtedy są to pytania badawcze). Służyć temu mogą także hipotezy (jedna lub więcej) badawcze.

W pracy mogą wystąpić wszystkie te elementy (ale nie może to oznaczać powtarzania tych samych treści 3 razy) albo tylko niektóre z nich. Na przykład hipoteza badawcza nie jest elementem koniecznym w pracach o szeroko rozumianym podejściu humanistycznym, z kolei oczekiwana jest, gdy mamy do czynienia z eksperymentem, badaniami laboratoryjnymi itp.

Jakąkolwiek formę przyjmie cel pracy, istotne jest, by był przedstawiony maksymalnie precyzyjnie, z detalicznym wyliczeniem spraw, które zajmują autora, by wskazano jednoznacznie co jest przedmiotem badań (a tym samym wszystko inne nie jest) i co chcemy osiągnąć. Z punktu widzenia czytelnika, ale też dla dobra samego procesu badawczego, przydatnym jest omówienie celu badań ogólnie, by następnie „rozdrobić” go w postaci celów szczegółowych (to mogą być np. pytania badawcze). Jeśli czytelnik ma wątpliwości, co jest przedmiotem badań, jeśli co gorsza sam autor w dalszych częściach pracy ma problemy z realizacją celów badań – cel pracy został źle przedstawiony.

Cel pracy niejako definiuje całą pracę: kolejne treści zależą od ustalonego celu pracy, a więc pośrednio wpływa on na cały spis treści. Treść pracy dotyczyć może wyłącznie zagadnień wskazanych w celu pracy, ni mniej ni więcej. Nie można pominąć zaplanowanych zadań, jak również dołączyć treści nieprzewidzianych lub niepotrzebnych (to ostatnie spotykane zwłaszcza w przypadku terminologii itp. w teoretycznym wprowadzeniu).

Cel pracy wywołuje naturalne pytania o to, w jaki sposób zostanie osiągnięty. Tak więc bezpośrednią konsekwencją będzie wyjaśnienie przyjętych metod i technik badań. Metody badań mogą być bardzo różne, jedna lub wiele, oddzielnie stosowane lub w połączeniu ze sobą – nie można odgórnie ustalić, ile i które, bowiem jedynym uwarunkowaniem stosowania metod badań są cele pracy. One decydują o wykorzystywanych metodach, bowiem zawsze należy stosować odpowiednie metody dla konkretnych zadań/celów. W przypadku wielu typowych celów badań istnieje więcej niż

jedna metoda, którą można wykorzystać i to już jest zadaniem (i odpowiedzialnością) badacza, by zastosował najbardziej odpowiednie. W przypadku badań społecznych nieraz pojawia się wątpliwość: wywiad czy badania ankietowe. Wybierane są badania ankietowe np. ze względu na to, że są (pozornie) prostsze. Może być to wybór z dwóch powodów błędny: wyboru dokonano ze względów pozamerytorycznych (warunkiem wyboru winna być adekwatność a nie „prostota”), ale także w przypadku badań kwestionariuszowych jest wiele krytycznych warunków (wielkość próby, dobór próby, sposób rozprowadzenia kwestionariusza itd.), których niespełnienie skutkuje popełnieniem błędów prowadzących niejednokrotnie do zanegowania wartości całych badań. Ogólnie mówiąc w przypadku badań społecznych należy stosować metody badań społecznych i adekwatnie w przypadku badań dotyczących aktywności fizycznej, rynkowych, przestrzennych, ekologicznych, historycznych itd.

Dobór metod badań, i związanych z nimi technik, to delikatny problem, co do którego warto się konsultować z fachowcami z danej dziedziny. W tym momencie najdobitniej uwidacznia się pewien często pomijany przez magistrantów fakt: przygotowanie pracy magisterskiej nie odbywa się wyłącznie w zamkniętym kręgu dwóch osób – autora i promotora¹¹. Autor wręcz zobligowany jest, by korzystał z pomocy innych osób, zwłaszcza specjalistów z dziedzin, których dotyczy w pracy. To oni pomogą m.in. dobrać metody badań, zwrócą uwagę na czyhające niebezpieczeństwa stosowania tych metod,

¹¹ Naturalnie, podstawową sprawą, od samego początku, czyli – najpóźniej – od czasu tzw. zapisywania się na seminarium, nieodzowna jest współpraca z promotorem pracy. To on pomoże najpierw ustalić temat pracy, czyli ogólnie rzecz ujmując, to co będzie zasadniczym problemem, którym magistrant się zajmie. A potem, w zależności od potrzeb, będzie doradcą, konsultantem, recenzentem itp. funkcje będzie pełnił, towarzysząc magistrantowi w jego zmaganiach z badawczą materią. Warto pamiętać, że inicjatywa kontaktów z promotorem leży po stronie studenta, a sytuacja, kiedy to promotor zachęca do spotkań lub pracy nad pracą magisterską, nie tylko jest wskazówką wyraźnego kryzysu, ale ogólnie źle świadczy o podejściu zainteresowanego.

podpowiedzą rozwiązania, przestrzegą (być może nieświadomego, bo początkującego) autora przed błędem. Ważne by korzystać z takiej pomocy, we właściwym czasie – tzn. zwykle na początku badań, przy ich projektowaniu, w każdym razie odpowiednio wcześniej.

Teoretyczne wprowadzenie obejmuje także omówienie terminologii stosowanej w pracy. Konkretnie pojęcia z zakresu badań, właściwie zdefiniowane, to niezbędne narzędzia, pozwalające na precyzję wypowiedzi, trafne analizy i wnioskowanie. To równocześnie wymóg czy też standard obowiązujący w badaniach naukowych – nie może być żadnych wątpliwości co do używanych terminów.

Które pojęcia będą miały status kluczowych, których zdefiniowanie jest konieczne – o tym informuje już sam tytuł pracy (często zawierający niektóre z nich), ale przede wszystkim to cele pracy będą wyraźnie je wskazywać. Stąd też miejsce: terminologia sytuowana jest często po omówieniu celów i metod pracy. W innym schemacie układu pracy terminologia, wraz z przeglądem literatury i ogólnym wprowadzeniem, występuje na samym początku, niejako uprzedzając treść celów i metod¹². Tak może się dzieć w przypadku pracy, w tytule której bez wątpienia występują wszystkie kluczowe terminy, a same badania – a tym samym i prezentowana praca – wiodą przetartym szlakiem, którego wszystkich kolejnych etapów/elementów należy skrupulatnie przestrzegać. Tam nie ma miejsca na poszukiwanie nowych rozwiązań, nie będzie też zaskoczeń, stąd terminologia, ale i cele oraz metody, są określone już w wielu wcześniejszych pracach.

Wskazanie podstawowych pojęć zwykle nie nastęrcza trudności, w przeciwieństwie do właściwego ich zdefiniowania. Mniej problemów jest, gdy

¹² Może pojawić się uzasadnione pytanie, skąd pewność, że to są podstawowe pojęcia, skoro jeszcze nie przedstawiono celów pracy. Zapewne, by uniknąć takiej sytuacji, na samym początku autor ogólnie zarysowuje cel pracy, by powrócić do niego w którymś kolejnym podrozdziale. Jednak dwukrotne przedstawianie celu pracy jest co najmniej niezręcznością.

omawiany termin jest jednoznaczny: nie ma wątpliwości co do jego zakresu i znaczenia. Wystarczy zdecydować się na wykorzystanie konkretnego źródła i można przejść do dalszej pracy. Nie ma potrzeby cytowania definicji wielu autorów, jeśli wszystkie mówią to samo – nie popiszemy się w ten sposób znajomością literatury, nie wnosimy niczego nowego do pracy, a jedynie zbędnie zadrukujemy kolejną stronę. Komplikacje mogą się pojawić w przypadku pojęć niejednoznacznych (np. turystyka, atrakcja turystyczna, turystyka religijna, zagospodarowanie turystyczne itp.), ponieważ zadaniem autora jest wyjście z „labiryntu znaczeń”: po dokonaniu przeglądu wskazanie właściwej interpretacji definicji lub częściej tej, która nawiązuje do prowadzonych badań. Związane to będzie z odrzuceniem innych definicji danego pojęcia i uzasadnieniem własnego wyboru. Warto podkreślić, że ten element pracy, jak zresztą wszystkie inne, są autorskim opracowaniem piszącego, jego zrealizowaną wizją, własną koncepcją opracowaniem, które tu przedstawia. Nie może rozdział czy podrozdział składać się wyłącznie z cytatów – piszący daje w ten sposób do zrozumienia czytelnikowi, że nie ma nic do powiedzenia w tej kwestii. Nie jest autorem, lecz redaktorem. „Zlepek cytatów”, mniej lub bardziej trafnie dobranych, to nie jest praca autorska.

Nie zawsze funkcjonujące pojęcia muszą być ostatecznie lub bez zastrzeżeń zdefiniowane, zwłaszcza gdy obszar badań, w którym się poruszamy, jest stosunkowo nowy. Można też znaleźć się w sytuacji braku jakiejkolwiek terminologii. Wtedy konieczne jest samodzielne skonstruowanie definicji, możliwie najbardziej poprawnie opisanej, bowiem z pewnością będzie ona poddana szczegółowej analizie i ocenie, nie tylko przy recenzji pracy, ale w dalszej przyszłości, gdy zainteresuje różnych badaczy. Stworzenie nowej, poprawnej definicji może być celem samym w sobie pracy badawczej (w tym pracy magisterskiej), tej nastawionej na poszukiwanie metodycznych czy teoretycznych rozwiązań, chociaż można sobie także wyobrazić powstanie jej niejako przy okazji innych badań.

W trakcie omawiania podstawowych pojęć niezbędnym może się okazać ukazanie relacji, jakie zachodzą między nimi, co często prowadzi do zaprezentowania i objaśnienia ich systematyki. Nieraz konieczne będzie dostosowanie (np. uproszczenie, poszerzenie, przekształcenie) klasyfikacji, zgodnie z założeniami lub potrzebami pracy. Wszystko to wchodzi w zakres opracowania podstawowych pojęć, niezbędnego elementu pracy, niezależnie w którym miejscu będzie umieszczony.

Właściwie opracowana terminologia ma jeszcze jedną cechę – jest powiązana z całą pracą. Nie chodzi tu o formalny związek, o fakt, że zamieszczono ją w pracy, lecz o bezpośrednie logiczne i merytoryczne relacje z innymi częściami tekstu. To nie „suche”, raportowe wyliczenie definicji, cytowanie kolejnych bez powiązań pomiędzy nimi, jak również z częściami pracy występującymi przed i po nich, ale przemyślane opisanie definicji, a także ich związków wzajemnych oraz – co najważniejsze – relacji z omawianymi zagadnieniami czy prowadzonymi badaniami, adekwatności, współmierności, trafności albo też niejasności względem konkretnych problemów, które mają zostać rozwiązane. Innymi słowy, może zbyt zawężającymi, mowa tu o przydatności definicji dla omawianych badań. To będzie dowodem na rzeczywiste przemyślenie badanej problematyki i zgłębienie jej istoty.

Praca dyplomowa niezwykle rzadko dotyczy absolutnie nowego problemu badawczego, przez nikogo do tej pory nie podejmowanego. Bardziej prawdopodobne, że podejmuje rozwiązania konkretnego zadania w którymś z badanych obszarów. Dlatego konieczne jest określenie swojego miejsca w relacji do innych, podobnych badań albo i nieraz całości systemu badawczego. Ważne jest wyraźne wskazanie, co wnoszą nasze prace do lepszego poznania problematyki, którą się zajmujemy, czy przyczynią się do uporządkowania wiedzy czy raczej dostarczą nowych rozwiązań, ustaleń lub odkryć. Temu służy przegląd literatury przedmiotu, prezentujący stan dotychczasowych badań nad interesującym nas zagadnieniem, uzyskane do tej

pory rezultaty, ale także luki w badaniach, niejednoznaczności albo błędy – wszystko ma na celu pokazanie „gdzie jesteśmy i dokąd zmierzamy”, czyli co wnoszą nasze badania do całokształtu wiedzy na temat poruszanych zagadnień. Bowiem oczekiwanym, wręcz koniecznym jest, by stan wiedzy został poszerzony dzięki pracy magisterskiej, co wynika z jej ideowych założeń. Czy będzie to odkrycie lub nowe rozwiązanie, dane potwierdzające lub negujące teorię, nowe ustalenia albo nowy obszar objęty badaniami, czy np. uporządkowanie rozproszonej wiedzy lub ponowny przegląd i nowe wnioski – praca magisterska albo dodaje choć niewielką część do ogółu wiedzy albo nie zasługuje na to miano. W praktyce, upraszczając, autor powinien odnieść się do wszystkich istotnych dla badanego problemu publikacji (niezależnie od tego ile ich jest). Będą to prace podejmujące taką samą lub podobną problematykę, jak również metody badań, terminologię czy źródła. Zasadniczo dotyczy to prac naukowych, ale w uzasadnionych przypadkach może obejmować także publikacje popularnonaukowe, popularne czy inne materiały (zwłaszcza w przypadku źródeł¹³).

Omówienie literatury przedmiotu może być swoistym wstępem do dalszych części pracy, wprowadzającym, pozycjonującym nasze badania, a równocześnie wyjaśniającym problematykę, która będzie poruszana. W pracy o innej strukturze znajdzie swoje miejsce w dalszym fragmencie założeń teoretycznych, zwykle po celu i metodach. Można też zetknąć się z umieszczeniem go na samym końcu teoretycznego wprowadzenia, przed rozdziałami prezentującymi przebieg i rezultaty badań. Literatura przedmiotu może być wydzielona w postaci podrozdziału, ale równie dobrze może występo-

¹³ Czym innym są źródła rozumiane jako materiał do badań, np. ulotki, foldery, informatory itp. materiały promocyjne wykorzystywane np. w badaniach nad wizerunkiem gminy. Te nie są literaturą przedmiotu. Ale jest nią już np. pamiętnik podróżnika, który jako pierwszy krótko opisał zjawisko, które badamy.

wać w postaci kolejnych wątków tekstu wprowadzenia teoretycznego. Ważniejszym od jej usytuowania w strukturze pracy jest fakt, by w ogóle zaistniała, by ten istotny element nie został pominięty.

Czas i miejsce badań to informacje, które mogą być bardzo ważne do ustalenia poprawności przeprowadzonych badań, stąd również są częścią teoretycznego wprowadzenia. Czas badań określany może być na dwóch poziomach. Najczęściej kojarzony jest z okresem, w którym prowadzone były konkretne czynności badawcze: w terenie, w laboratorium, wśród badanej społeczności itd. To konkretne daty, tydzień, miesiąc lub inny, zwykle krótki, okres. Bardzo często dotyczy to czynności technicznych, wcześniej zaplanowanych, których wykonanie można zlecić też innym (zwykle przeszkolonym) osobom¹⁴. Magistrant najczęściej wykonuje je sam, co jest też efektem kształcącym, osiąganym przy okazji tworzenia pracy dyplomowej. Ale wynika z tego, że tak rozumiany czas badań nie musi wcale oznaczać, że badacz faktycznie wykonywał wtedy jakieś czynności (poza czekaniem na rezultaty). Dlatego należy pamiętać, że czas badań to przede wszystkim okres od pojawienia się pierwszej myśli (albo pierwszej decyzji) dotyczącej prowadzonych badań związanych z pracą magisterską do postawienia ostatniej kropki w tekście dysertacji. Nie będzie błędem, jeśli podamy informacje zarówno o całym procesie badawczym, jak i czasie wykonywania konkretnych czynności. To ostatnie, podkreślmy, jest nieraz mimo wszystko konieczne, ze względu na znaczenie czasu dla interpretacji wyników (np. czas przeprowadzenia badań ankietowych, dni w których prowadzono obserwację itp.).

Omówienie lub charakterystyka miejsca jest szczególnie ważna, wręcz niezbędna, w przypadku badań dotyczących przestrzeni (np. geograficznych, ekologicznych) ale nie tylko: zawsze gdy przestrzeń odgrywa jakąś rolę w badaniach powinien być określony jej zasięg, obszar, w którym „toczy

¹⁴ Zleca się przeprowadzenie badań ankietowych przez nas przygotowanym kwestionariuszem, zleca się samo tylko rozprowadzenie ankiety, zleca się pracownikom laboratorium opracowanie wyników próbek itp.

się akcja”. Istotne jest by ustalić/przedstawić w jakim terenie prowadzone są badania i jakie są dokładne jego granice. Przydatna w takiej sytuacji jest właściwa mapa badanego terenu. Wobec zróżnicowania rozumienia pojęcia przestrzeni, można w opisie miejsca badań uwzględnić różne jej wymiary: jest przestrzeń turystyczna, społeczna, gospodarcza, kulturowa, historyczna itp.

Wspomniany wcześniej zasięg może być odczytany wyłącznie w kategoriach przestrzennych, ale sformułowania: „zasięg” i „zakres” występują też w innym kontekście i dlatego nieraz konieczne jest ich uwzględnienie w teoretycznym wprowadzeniu. Oba pojęcia, zwłaszcza gdy występują obok siebie, sygnalizują to, iż nastąpi sprecyzowanie granic tego czym będziemy się zajmować: odkąd dokąd – zarówno w kategoriach przestrzennych, jak i wszystkich innych (czasowych, społecznych, ekonomicznych, historycznych i innych, w zależności od dziedziny, którą się zajmujemy). Tak więc pisząc na temat zakresu i zasięgu możemy wskazywać np. na gminę, dzieci szkolne, imprezy i biorących w nich czynny udział z terenu danego województwa, obiekty przemysłowe z XIX wieku, obiekty gastronomiczne samoobsługowe, wszystkie osoby przebywające na plaży itd. Zasięg i zakres badań mogą mieć ścisły związek z metodyką badań, jak chociażby w przypadku badań społecznych. Zarówno dla przeprowadzenia badań kwestionariuszowych, jak i dla oceny ich poprawności, konieczne jest precyzyjne zdefiniowanie badanej społeczności oraz tego, co będzie badane, czyli zasięgu i zakresu badań. Takie są właśnie relacje tych pojęć z innymi składowymi założeniami teoretycznymi: metodyka i/albo obszar i czas badań to części pracy, w których powinny być omówione. W niektórych typach prac zamiast tego należy raczej przedstawić i opisać przedmiot badań lub materiał badawczy. Obejmuje to charakterystykę tego co jest poddane badaniu (może to być zjawisko, grupa społeczna, obiekt materialny, proces, idea itp.), jakie są jego cechy: wielkość, struktura, zmienność i inne, czy zainteresowanie budzi wybrany aspekt przedmiotu badań czy wszystkie możliwe zagadnienia.

W przypadku materiału badawczego należy dokonać przede wszystkim charakterystyki ilościowej i jakościowej materiału oraz jego pochodzenia.

Teoretyczne założenia to szereg kwestii, które należy omówić w pierwszej części pracy. Ich kolejność nie zawsze jest jednoznacznie ustalona: metody i techniki pracy obowiązkowo występują po celach, z kolei po obu tych elementach spodziewać się należy omówienia czasu i miejsca badań, natomiast inne elementy nie są przypisane jednoznacznie do jakiegoś miejsca we wprowadzeniu. Generalnie, w zależności od dyscypliny naukowej, należy położyć nacisk na niektóre, podczas gdy inne mogą być bardziej ogólnie opracowane lub nawet pominięte, ponadto trzeba dokonać przesunięć pewnych elementów, dostosować układ do zasad obowiązujących lub tradycyjnie stosowanych. Najważniejszą sprawą jest – co po raz kolejny podkreślamy – uwzględnienie wszystkich potrzebnych treści i ich maksymalnie precyzyjne przedstawienie. Na tym bazuje cała praca, a z kolei bez nich nie istnieje. Według niektórych dobrze opracowane założenia teoretyczne to połowa sukcesu, a nawet więcej niż połowa. Następny etap to już tylko wykonanie, czyli zrealizowanie zamierzeń. Jeśli wiadomo co, gdzie, w jaki sposób, kto, kiedy i dlaczego, to reszta jest formalnością, może czasochłonną, uciążliwą, żmudną i nużącą, ale tylko formalnością.

W przypadku założeń teoretycznych pracy magisterskiej można spotkać się z podejściem mówiącym o pisaniu tej części pracy na końcu, po ukończeniu i podsumowaniu procesu badawczego. Argumentem za takim postępowaniem ma być gwarancja opracowania tej części pracy w całkowitej zgodności z rozwinięciem i zakończeniem, czyli osiągnięcie tak oczekiwanej spójności. To się co prawda może udać (i to jest właściwe słowo w tym miejscu), lecz częściej mamy do czynienia z desperackimi próbami nadania sensu (teoretycznego uzasadnienia) temu, co powstało w sposób dość spontaniczny. Bez zaplanowania, dokładnego opracowania co, kiedy, jak i po co ma być zrobione, nie można oczekiwać spójnych i logicznych rezultatów. Raczej będzie

to błędzenie, kluczenie albo kręcenie się wokół tematu. Dojdzie do zrealizowania tylko części spodziewanych dla danego tematu zadań, albo niepotrzebne czynności zostaną podjęte (cytując usłyszane wyjaśnienia: „bo się kojarzyły”, „wydawało się, że to też ma związek”).

Przemyślany plan jest niezbędny. To normalne postępowanie w przypadku badań naukowych. Dlatego zawsze należy zacząć od pisania teoretycznych założeń pracy, czyli kwestii wyżej omówionych. Robocza wersja jest niezbędna do przeprowadzenia poprawnych metodologicznie badań i opracowania wyników. Należy zakładać, że wrócimy do tego przy ostatecznym redagowaniu całej pracy i dokonamy niezbędnych poprawek czy uzupełnień – ale tylko to będzie potrzebne, bo całość pracy bez wątplenia będzie spójna i kompletna.

Niejednokrotnie, dla właściwego zaprezentowania badanej problematyki, konieczne jest szersze opisanie zjawiska, obiektu bądź obszaru, krótko mówiąc jego charakterystyka. Może być pełna (rzadziej) lub „wybiórcza”, podejmująca tylko wybrane aspekty. Taką charakterystykę w postaci np. rozdziału umieszcza się w pracy po części teoretycznej. Staje się już elementem zasadniczej części pracy, jej rozwinięcia. Jest zwykle opracowana w sposób ukierunkowany na zagadnienia istotne dla dalszych rozważań, dlatego stanowi logiczne przejście od założeń pracy do ich realizacji. Tak przygotowana charakterystyka może być traktowana też jako omówienie przedmiotu badań, gdyż przedstawia np. stan (wyjściowy), podstawowe cechy czy warunki, wielkość, zmienność, zasięg przestrzenny, strukturę wewnętrzną itp. Pozwala też na ukazanie zjawiska z różnych punktów widzenia, zanim przejdziemy do ukazania efektów badania pod kątem, który został zaplanowany w ramach omawianych badań.

3.5. Rozwinięcie/część analityczna/omówienie rezultatów badań

Rozdział ten jest zwykle najbardziej obszernym, możliwie pełnym, obiektywnym(!) opisem uzyskanych wyników badań. Nie ma tu miejsca na subiektywne oceny. Te, jeżeli już, mogą się znaleźć w rozdziale Dyskusja. Rezultaty badań w tym miejscu nie podlegają polemice. Przedstawiamy fakty, najlepiej w czasie przeszłym, w krótkich logicznych zdaniach, tak aby wyraźnie podkreślić co z czego wynika. Skoro są to wyniki badań, to nie powinny się tu znaleźć cytowania ani powołania na materiały źródłowe. Jeżeli są konieczne, to raczej na zasadzie przytoczenia istotnych informacji np. w celu porównania. Czasami zbierając różnorodne dane musimy je np. uporządkować według konkretnych schematów zgodnie z ogólnie przyjętymi zasadami, wówczas zdefiniowanie tych zasad/schematów i przytoczenie literatury jest istotne. Tym niemniej w rozdziale tym powinno unikać się nadmiernego i zbędnego cytowania.

Kolejność przedstawiania informacji nie jest obojętna. Dlatego dla przejrzystości tekst można podzielić na podrozdziały lub poszczególne wątki oddzielać akapitami i po kolei prezentować wyniki swoich badań, zaczynając od tych najbardziej ogólnych stopniowo przechodząc do szczegółowych.

Rezultaty badań mogą, a w zasadzie powinny, być, właściwie ilustrowane: fotografiami własnymi¹⁵, rysunkami itp. Warto pamiętać, że jedna dobra fotografia jest czasami więcej warta niż 1000 słów. Jeżeli jest to możliwe przedstawiamy wyniki w formie graficznej, np. na wykresach czy w zbiorczych tabelach. Ważne jednak, aby te same wyniki nie były powtarzane kilkakrotnie: w tabeli, na wykresie i w tekście. Sztuczne

¹⁵ Istotne, aby fotografie były wykonane samodzielnie, a nie, co niestety zdarza się bardzo często, „ściągnięte” z zasobów Internetu. Własna dokumentacja fotograficzna jest potwierdzeniem samodzielnie wykonanych obserwacji. Prócz tego jest jeszcze kwestia praw autorskich.

zwiększanie objętości pracy nie jest ani dobrze widziane, ani potrzebne. Należy zdecydować się na jeden sposób przedstawiania rezultatów swoich badań.

To, jakie wyniki badań i w jaki sposób będziemy przedstawiać, zależy przede wszystkim od wcześniej postawionych celów i wybranej do ich realizacji metodyki badań. Tak więc w rozdziale tym mogą się znaleźć wyniki badań empirycznych i wszystkich zaplanowanych i przeprowadzonych pomiarów (np. wyniki testów aktywności fizycznej), wyniki badań ankietowych, a także badań terenowych i obserwacji tam poczynionych wraz z zebraną w terenie dokumentacją fotograficzną, wynikami inwentaryzacji (np. walorów turystycznych), wynikami zebranych danych zastanych (np. informacjami statystyki publicznej, danymi wewnętrznymi firm i instytucji itp.) czy wszystkich innych badanych dokumentów (np. źródeł kartograficznych, pamiętników, fotografii i innych). Wszystko to co było zaplanowane i opisane w rozdziale metodologicznym (cel i metodyka badań) powinno zostać zrealizowane i przedstawione opisowo w tej części pracy. Jeżeli części zaplanowanych badań z jakiegoś powodu nie udało się przeprowadzić lub wyniki badań są niepełne czy, jak się okazało, nieistotne dla całości, nie rezygnujemy z ich opisu. Przedstawiamy je na końcu, krótko naświetlając problem. W ten sposób zapobiegamy narażeniu się na zarzut recenzenta o zaniedbanie lub pominięcie części badań.

3.6. Dyskusja

W niektórych typach prac pojawia się rozdział, którego studenci obawiają się. To najbardziej dowolna i najbardziej autorska część pracy. Z jednej strony można się w nim pochwalić znajomością literatury przedmiotu, umiejętnością logicznego myślenia i precyzyjnego formułowania zdań, z drugiej strony najsilniej obnaża braki w tej właśnie kwestii. Konstrukcja tego rozdziału jest bardzo prosta: wstęp, rozwinięcie i zakończenie, ale sposób przedstawienia informacji w tych częściach zależy tylko od autora pracy.

W ogólnym założeniu, we wstępie bardzo krótko – bo prezentowane obszernie były w rozdziale wcześniejszym – przedstawiamy wyniki. To dobre miejsce, aby pochwalić się, że coś zostało zrobione, zaobserwowane i opisane po raz pierwszy, w inny sposób czy z zastosowaniem innych metod badań.

W rozwinięciu można przedyskutować metodykę zastosowaną w badaniach, jej słabe i mocne strony, ewentualne ograniczenia, które się pojawiły, porównać z rozwiązaniami zastosowanymi u innych autorów. W dalszej części rozwinięcia następuje krytyczna ocena i dyskusja swoich wyników w porównaniu do badań już opublikowanych. W jakiej części są one zgodne, a w jakiej dostarczają informacji zupełnie odmiennych od tych dostępnych w publikacjach naukowych. Czym to wyjaśnić? Tu właśnie jest miejsce na subiektywną ocenę oraz na powołania na materiały źródłowe – elementy, które nie powinny się znaleźć w rozdziale wcześniejszym. Warto w tej części pracy być samokrytycznym. Umiejętna, konstruktywna samokrytyka, wskazanie słabych stron badania świadczy o faktycznym zaangażowaniu, umiejętności wnioskowania i ewolucji myślowej badacza. Może liczba ankietowanych była zbyt mała i wnioski są obarczone błędem? Może obserwacje terenowe prowadzone były w sezonie turystycznym albo tylko w weekendy, co rzutuje na zwiększony ruch turystyczny? Innymi słowy należy wskazać słabe strony i ewentualne ograniczenia swoich badań. Lepiej być krytycznym wobec swoich działań niż narażać się na krytykę recenzenta czy promotora. Dla równowagi powinny pojawić się też informacje wyraźnie podkreślające osiągnięcia. Co istotnego wnoszą badania, jakie jest ich znaczenie dla dyscypliny nauki, w której są realizowane, czy można je wykorzystać praktycznie i w jaki sposób.

Kolejnym krokiem powinna być obrona lub obalenie wcześniej postawionych hipotez roboczych. I tu istotna informacja: merytorycznie ważna jest zarówno hipoteza potwierdzona, jak i obalona. Studenci często mówią: „coś

poszło nie tak, badanie się nie udało, to jednak nie jest prawdą” itp. To absolutnie nieprawdziwe słowa. Dla nauki tak samo ważne są informacje potwierdzające, jak i zaprzeczające¹⁶. A sam w sobie wynik negatywny może mieć istotne konsekwencje praktyczne. Trzeba więc wyjaśnić skąd się wziął taki wynik, dlaczego coś wyszło niezgodnie z oczekiwaniami. A na koniec wskazać alternatywne interpretacje zjawiska.

Na zakończenie dyskusji można nakreślić perspektywy na przyszłość. W jaki sposób można badania kontynuować czy wykorzystywać inne narzędzia badawcze, może stawiać inne pytania. Warto się nad tym zastanowić, ale też nie należy przesadzić z nakreślaniem perspektyw. Ważne są przede wszystkim przeprowadzone badania, a plany na przyszłość mają tylko podkreślać możliwość rozwoju zjawiska.

Dyskusja nie jest rozdziałem obowiązkowym, koniecznym w każdej pracy. Są prace magisterskie, w których dyskusja nie występuje. Prace geograficzne, historyczne, często oparte na kwerendzie informacji, badaniu dokumentów mogą ten rozdział pomijać. Wówczas po przedstawieniu wyników/rezultatów badań autor przechodzi do rozdziału Podsumowanie.

3.7. Podsumowanie/zakończenie. Wnioski końcowe

W rozdziale najczęściej nazywanym Podsumowanie (rzadziej, ale nie błędnie Zakończenie) powinno znaleźć się ustosunkowanie autora do przeprowadzonych badań i całości pracy. Jest ono zwykle krótkie, jednak nie powinno to być zasadą – końcowa część nie powinna pomijać żadnych istotnych treści. Krótkie Podsumowanie może także sugerować, że autor w zasadzie niczego nie osiągnął. Postępowanie odwrotne, czyli nadmierne

¹⁶ W pracach na tematach atrakcyjności turystycznej obszarów, studenci często obawiają się umieszczania informacji, które są sprzeczne z tymi podawanymi w przewodnikach czy katalogach turystycznych. Niesłusznie. Musimy pamiętać, że celem pracy naukowej jest rzetelne przedstawienie danego stanu rzeczy, a celem np. katalogu jest tylko reklama i „zwabienie” turysty w dane miejsce.

powiększanie rozdziału, np. poprzez rozwlekłe przypominanie wszystkich etapów pracy, jest tak samo niewłaściwe.

W sposób skrótowy można przypomnieć jakie były zamierzenia i w jaki sposób je zrealizowano. W którym przypadku osiągnięto pożądane rezultaty, a czego nie udało się wykonać (i dlaczego). Jeżeli przeprowadzone badania stanowiły część większych badań lub na etapie ich prowadzenia pojawiły się nowe pomysły na ciąg dalszy, w Podsumowaniu można wskazać plany możliwych dalszych badań, które będą rzeczową konsekwencją prób opisanych w przedstawionej pracy. Wysuwanie nowych przypuszczeń jest nie tylko dozwolone, ale wręcz podkreśla trafność wybranego tematu oraz autentycznie twórczą postawę badacza i jego rzeczywisty udział w dalszym rozwoju dyscypliny.

Wnioski końcowe przyjmują najczęściej charakter krótkich wypunktowanych zdań, które są jednocześnie najważniejszymi faktami wynikłymi z badań. Wnioski mogą być porządkowane w grupy – jeżeli takie też były cele badań – wniosków poznawczych (teoretycznych) i wniosków praktycznych. Dużym ułatwieniem dla zrozumienia pracy (np. przez czytelnika) jest konsekwentne układanie wniosków w kolejności przyjętych hipotez (jeżeli takowe były wcześniej postawione). Należy pamiętać, że każda postawiona hipoteza powinna być zweryfikowana, czyli potwierdzona lub nie. We wnioskach należy unikać stwierdzeń nie popartych badaniami własnymi.

Reasumując, zarówno w podsumowaniu, jak i we wnioskach końcowych można przywołać najważniejsze fakty, nie trzeba jednak cytować samego siebie przytaczając obszerne początkowe fragmenty pracy, wystarczy krótko przypomnieć najważniejsze kwestie lub np. powołać się na rycinę, fotografię czy tabelę.

Jeżeli praca dyplomowa nie miała wyodrębnionego rozdziału Dyskusja wówczas w podsumowaniu należy się odnieść do wszystkich kwestii założonych na wstępie badań. Powinny się tu znaleźć odpowiedzi na postawione

pytania badawcze, informacje na temat realizacji założonych celów, refleksje na temat funkcjonowania i wykorzystania metod i technik badawczych oraz wszystkich istotnych, zauważonych acz niekoniecznie planowanych spraw. Wnioski kończą zasadniczą, merytoryczną część pracy i są ostatnim numerowanym rozdziałem pracy magisterskiej. Kolejne składowe pracy nie są wydzielane jako osobne rozdziały, mimo to ich obecność jest obowiązkowa, a zapis obwarowany stosownymi przepisami.

3.8. Części końcowe: piśmiennictwo, spisy, załączniki

Kwestia zapisu bibliograficznego i układu wykazu literatury i źródeł poruszana jest na łamach tego poradnika w innym miejscu – tam jest mowa o sposobie zapisywania informacji dotyczących cytowanego dzieła, o cytowaniu go w przypisie, o podawaniu źródeł i ich zapisie systemem harwardzkim. Wszystkie te informacje pozwalają na prawidłowe zestawienie piśmiennictwa na końcu pracy magisterskiej. I podkreślmy to wyraźnie: praca magisterska musi mieć na końcu zebrane i uporządkowane dane bibliograficzne wszystkich wykorzystanych materiałów źródłowych, cytowanych lub parafrazowanych. Te i tylko te. Wszystkie te źródła, o których wspomnieliśmy w tekście muszą znaleźć się w wykazie, i odwrotnie – nie mogą pojawić się tam informacje o dziełach, których nie wykorzystaliśmy w trakcie pisania pracy. Po co sporządza się ten wykaz? Aby umożliwić czytelnikowi identyfikację przywoływanego dzieła, ułatwić jego znalezienie (w bibliotece, zasobach Internetu) i udowodnić, że opanowaliśmy technikę pisania prac naukowych zgodnie z ogólnie przyjętymi zasadami.

Piśmiennictwo musi być sporządzone w porządku alfabetycznym według nazwiska pierwszego autora. Jeżeli ten sam autor ma kilka publikacji, to w kolejności roku ukazania się jego prac (czyli chronologicznie). W przypadku dokumentów, w których brak jest autora, bierzemy pod uwagę

pierwsze litery tytułu. Osobno sporządzamy spis dokumentów drukowanych (literatura), czyli wydawnictw zwartych, rozdziałów w monografiach, artykułów w czasopismach, ustaw i innych dokumentów prawnych. Osobno zbieramy wydawnictwa elektroniczne (netografia), w tym publikacje elektroniczne¹⁷, strony www czy serwisy internetowe. Współcześnie, w czasach łatwego dostępu do dokumentów elektronicznych i istnienia wielu wydawnictw elektronicznych podział bibliografii na dokumenty drukowane i elektroniczne jest uzasadniony. Jeżeli jednak autor oparł swoją pracę na przeważającej liczbie dokumentów drukowanych uzupełnionych o jedną czy dwie strony internetowe (niewykluczona jest też sytuacja odwrotna), wówczas proponuje się utworzenie wykazu w jednym ciągu, włączając dokument/dokumenty elektroniczne zgodnie z pierwszą literą w kolejności alfabetycznej.

Jeżeli w pracy magisterskiej zostały umieszczone materiały graficzne w postaci rycin, fotografii, wykresów, tabel itp. to ich spisy powinny zostać przedstawione w następnej kolejności za piśmiennictwem. Każdy rodzaj materiału graficznego grupujemy osobno, zaczynając np. od spisu rycin, poprzez spis fotografii, kończąc na spisie tabel. W zapisie podajemy następujące informacje: kolejny numer ryciny (fotografii, tabeli), jej tytuł i stronę, na której została zamieszczona, jak na podanych niżej przykładach:

Spis rycin

Ryc. 1. Model ewolucji obszaru turystycznego.....	15
Ryc. 2. Etapy poznawania przestrzeni turystycznej.....	27

¹⁷ W tym przypadku sytuacja jest bardziej skomplikowana; taki dokument może też być zapisany jak klasyczna publikacja, ze wskazaniem, że istnieje w wersji elektronicznej (patrz. 4.2.).

Spis fotografii

Fot. 1. Bazylika NMP w Starym Licheniu.....	16
Fot. 2. Fontanna Anioła.....	17
Fot. 3. Panorama miasta widoczna z górnego tarasu widokowego.....	23

Spis tabel

Tab. 1. Ruch turystyczny w latach 2010-2019.....	35
--	----

W spisie pomijamy informacje na temat źródła ryciny (fotografii, tabeli itd.). Informacje o źródłach zawiera wykaz piśmiennictwa.

Zazwyczaj spisy materiału graficznego są ostatnim elementem pracy dyplomowej. Są jednak prace, w których pojawiają się Załączniki (rzadziej zwane Aneksami). W Załącznikach umieścić można wszystkie te elementy, których przytaczanie w tekście pracy byłoby kłopotliwe ze względu na ich wielkość/objętość, podział tekstu, zaburzenie ciągłości prezentowanych myśli, a tym samym utrudnianie odbioru tekstu i jego zrozumienie. Kilustronnicowe zestawienie tabelaryczne, mapa większa niż ogólnie przyjęty rozmiar mieszczący się na stronie A4 (ewentualnie A3), kwestionariusz ankiety, scenariusz wywiadu, fragment przywoływanego regulaminu czy ustawy, spisy, zebrany materiał źródłowy itp. Możliwości jest wiele, a zależą one od tematyki pracy i wykorzystywanych w niej materiałów źródłowych lub charakteru przeprowadzanych badań. Generalnie, w Załącznikach umieszcza się wszystkie dane i dokumenty, które obciążąłyby tekst i utrudniały lekturę, ale są istotne dla zrozumienia całości rozprawy. Załączniki są numerowane (zał. 1), ale nie stronicowane. Mogą mieć sformalizowaną wielkość strony A4 i być „złączonymi” z pracą albo istnieć w postaci dołożonych do pracy (umieszczonych w specjalnej kieszeni, w umocowanej kopercie itp. – rozwiązań jest wiele) elementów. Spis załączników umieszcza

się po innych spisach (rycin, fotografii, tabel). Konstrukcja zapisu jest tożsama z pozostałymi spisami (numer załącznika, tytuł, strona – jeśli to możliwe). Załączniki kończą pracę magisterską.

4. REDAKCJA PRACY

4.1. Ogólne wymogi techniczne

Większość informacji potrzebnych do redakcyjnego przygotowania pracy dyplomowej znajduje się w *Zaleceniach i wymogach technicznych...* (2020), które są umieszczone są w Załączniku nr 2 do *Uchwały Nr RWWF-3-IX...* (2020). Wskazania te są generalnie zgodne z PN-ISO 690:2012 dotyczącą zasad tworzenia bibliografii załącznikowej, gdyż ta nie narzuca jednego, nie-naruszalnego wzoru.

Praca powinna spełniać kilka ogólnych zasad redakcyjnych. Tekst pracy ma być przygotowany:

- za pomocą edytora tekstu Microsoft Word (ewentualnie Open Office¹⁸),
- z użyciem czcionki Times New Roman, przy czym w tekście głównym ma ona wielkość 12 pkt., natomiast w tytułach rozdziałów 14 pkt., przypisach 10 pkt., a w opisach tabel i rycin między 12 a 10 pkt. (w zależności od potrzeb)¹⁹,
- z zastosowaniem odstępu 1,5 między wierszami oraz wcięcia 1,5 cm na początku akapitu.

Przyjęto zasadę, że każdy rozdział (i tylko rozdział) rozpoczyna się od nowej strony. Tytuły rozdziałów i podrozdziałów mają być zapisane pogrubioną czcionką (**bold**), natomiast w całej pracy nie stosujemy pogrubień, upiększeń, niepotrzebnego zmieniania kolorów czcionek itp. Obcojęzyczne

¹⁸ W tym przypadku należy szczególnie uważać na problemy związane z różnicami oprogramowania, w sytuacji, gdy korzystamy z wielu komputerów.

¹⁹ Wielkość czcionek na stronie tytułowej pracy podano precyzyjnie we wzorze strony tytułowej dołączonym do *Uchwały Nr RWWF-3-IX...* (2020).

słowa i zwroty w tekście zapisujemy czcionką pochyloną (kursywa, potocznie: italik, italika), w tym łacińskie nazwy gatunkowe i rodzajowe. Ponadto kursywa stosowana jest do zapisu dedykacji, ewentualnie wmontowanej w zdanie innej relacji albo tytułów publikacji (jeśli tak jest przyjęte w danym przypadku). Tekst powinien być obustronnie wyrównany (justowany).

Strona w pracy dyplomowej ma (poza wyjątkowymi sytuacjami) wielkość A4 o orientacji pionowej i jest jednostronnie zadrukowana. Przyjęto następujące wielkości marginesów na stronie: górny i dolny – 2,5 cm, lewy – 3,5 cm, prawy 1,5 cm. Każda strona ma numer kolejny znajdujący się w stopce (na dole strony) z prawej strony lub na środku, ale nie wszystkie numery stron są zapisywane (drukowane). Pierwszy właściwy numer strony pojawia się na pierwszej stronie tekstu pracy²⁰. Numeru strony nie zamieszczamy także w sytuacji, gdy tabela, rycina, fotografia (lub tekst) wykracza poza margines i zajmuje miejsce, w którym powinien być widoczny numer strony.

Choć to nie jest obligatoryjne, ale dla uproszczenia oraz przejrzystości struktury najlepiej przyjąć konsekwentną dziesiętną numerację rozdziałów, podrozdziałów i kolejnych części, za pomocą cyfr arabskich. Spotykane są też inne systemy numeracji (za pomocą cyfr rzymskich, liter) oraz systemy mieszane (np. cyfry rzymskie i litery, arabski i litery itp.). Tych ostatnich nie stosujemy w omawianych pracach, inne są możliwe przy wyraźnym wskazaniu dziesiętnego arabskiego zapisu.

W całej pracy po tytule (podtytule, tytule tabeli, ryciny itd.) nie stawiamy kropki. Z kolei każdy przypis zawsze kończy się kropką, podobnie jak zapis każdej pozycji w bibliografii. Nie należy zaczynać zdania od liczby czy innego znaku – zawsze ma to być jakieś słowo. Należy koniecznie pamiętać o technicznych zasadach stosowania interpunkcji. Wszystkie znaki interpunkcyjne

²⁰ Najczęściej więc w pracach numerowanie stron rozpoczyna się od strony 5.

– za wyjątkiem zastosowanego tu właśnie myślnika – są zawsze związane z wyrazem, tzn. nie są oddzielone odstępem (potocznie: spacją). Dotyczy to kropki, dwukropka, średnika, przecinka, wielokropka, wykrzyknika, pytajnika, nawiasów i cudzysłowu, które związane są tylko z jednym wyrazem, oraz łącznika²¹, który zawsze wiąże (łączy) dwa wyrazy (jak w słowach biało-czerwony czy Jastrzębie-Zdrój). Jedynie myślnik, służący oddzieleniu wyrazów, sam jest oddzielony odstępem od wyrazu przed i po nim występującym.

Zawsze należy poprawnie zapisywać określenia miar, związków itp., zwłaszcza gdy oznaczenie podwyższone lub obniżone jest o pół stopnia (tzw. indeks górny lub dolny). Mamy więc przykładowo km², m³, CO₂, H₂O, °C (a nie: km2, m3, CO2, H2O, oC itd.). Symbol jednostki zawsze oddzielony jest odstępem (spacją) od liczby (23 km², 6 m³, oraz oczywiście 1993 r., XIX w. itp.), za wyjątkiem % i °.

W pracy dyplomowej, jak każdej pracy naukowej, powinno się przestrzegać jednej zasady nadrzędnej względem przyjętych zasad redagowania – stosujemy konsekwentnie w całej pracy jeden styl zapisu czy wzorzec redagowania, zarówno w przypadku tekstu, jak i elementów graficznych.

4.2. Cytowanie źródeł, przypisy, zapis bibliograficzny

W pracach dyplomowych nie brak odwołań do informacji zaczerpniętych z różnych źródeł. Zwłaszcza dotyczy to teoretycznej części pracy. Każde takie zapożyczenie – zarówno w postaci cytatu, jak i luźnego nawiązania do cudzych myśli – powinno być natychmiast²² opatrzone właściwym podaniem źródła. Stosujemy tzw. harwardzki styl podawania źródła, w którym

²¹ Nie należy mylić łącznika z, w zasadzie identyczną z nim, kreską, będącą jednym z punktorów.

²² Czyli nie na końcu akapitu lub na końcu większej partii tekstu. Nie stosujemy żadnego sposobu „zblokowania tekstu” by wstawić informację o źródle.

zapisane jest ono w postaci: (Nazwisko rok), czyli np. (Nowak 1973). Ten zapis stosujemy w tekście, przypisach, źródłach rycin, tabel itd.

W pewnych sytuacjach zapis źródła przybierze nieco inną postać. Główne warianty zapisu zależą od liczby autorów, kontekstu zdania, liczby prac danego autora oraz braku danych o autorze:

- (Nowak i Braliński 2002) – gdy jest dwóch autorów;
- (Nowak i in. 1999) – gdy jest trzech lub więcej autorów;
- ... zawarte w pracy Nowaka (1973) stanowią istotną... – gdy kontekst zdania cytowanych stwierdzeń pozwala wpleść zapis źródła w zdanie;
- (Nowak 1973a; Braliński 1988c) albo (Nowak 1973a, 1973b) – dodajemy rozróżnienie w postaci kolejnych małych liter po roku wydania, gdy cytujemy więcej niż jedną pracę danego autora z konkretnego roku;
- (Nowak K. 1973; Nowak Z. 1973) – dodajemy inicjał imienia, gdy występuje więcej autorów o tym samym nazwisku, którzy w tym samym roku opublikowali cytowane prace.

Gdy brak jest autora cytowanego źródła, co w przypadku prac dotyczących np. turystyki nie jest wcale takie rzadkie, w to miejsce powinniśmy wpisać tytuł lub (w przypadku, gdy tytuł jest długi) początkowy fragment tytułu, wystarczający dla identyfikacji, oraz rok, jak np. (*Strategia rozwoju Pucka...* 1998). To samo dotyczy podawania innych typów cytowanych źródeł, np. filmów (*Kozienicki Park Krajobrazowy* 2014), aktów prawnych itp. W przypadku materiału zamieszczonego na stronie internetowej, gdy podany jest autor informacji lub ma ona tytuł – podanie takiego źródła odbywa się według zasad opisanych wyżej. W sytuacji braku autora i tytułu potrzebny będzie adres internetowy (tzw. link, który pełni tu rolę odpowiednika tytułu) oraz data skorzystania ze źródła, na przykład (<https://uzdrowisko-rabka.pl/zabiegi.html?type=zabiegi-lecznicze> [18.04.2020]).

Informujemy o pochodzeniu przytaczanego tekstu zaraz po nim, czy to jest w środku zdania czy na końcu. Przy kilkakrotnym cytowaniu tego samego źródła w niewielkich odstępach tekstu – tyle samo razy należy podać (to samo) źródło.

Z kolei w „*Zaleceniach i wymogach technicznych...*” (2020) podano, by w sytuacji braku autora w to miejsce wpisać wydawcę (użyto określenia „nazwa organizacji”), jak np. (WHO 2010), (GUS 2014). Co prawda w paru przypadkach może to uprościć zapis (jak w tych podanych) ale jest odejściem od ogólnych zasad (jednolitość zapisu w całej pracy jest podkreślana) oraz nie rozwiązuje wielu innych problemów, w tym dotyczących podawania źródeł internetowych²³.

Gdy cytowane źródło nie ma podanego roku wydania – nie pomijamy tego faktu, lecz informujemy o tym i w miejscu roku wpisujemy „b.r.” (co oznacza: brak roku wydania). Ten zapis pojawi się także w bibliografii załącznikowej.

W zapisie źródeł, w sytuacji, gdy obok siebie występuje ich kilka – oddzielamy je średnikiem, a ułożone powinny być w kolejności chronologicznej, jak np. (Nowak 1973a; Braliński 1988c; *Strategia rozwoju Pucka...* 1998; Nowak i in. 1999).

Zawsze, gdy dosłownie przytaczamy czyjeś słowa – oznaczamy je za pomocą cudzysłowu²⁴, a zapis źródła uzupełniony jest o numer strony/stron, z których pochodzi cytowany tekst, jak np. (Nowak 1973, s. 30), (Nowak i in. 1999, s. 16–17). Cytat stosujemy w sytuacji, gdy niezbędne jest precyzyjne przytoczenie czyichś słów, gdy streszczenie lub własna interpretacja nie wchodzi w rachubę, gdyż każdy zwrot, a także ich kolejność oraz znaki interpunkcyjne mają znaczenie. Nigdy przyczyną cytowania nie powinna być wygoda czy swoiste „intelektualne lenistwo”. Częściej w pracy naukowej spotykane jest cytowanie niedosłowne, czyli korzystanie z czyichś myśli na

²³ W konsekwencji w spisie bibliografii na końcu pracy trzeba będzie w miejscu autora wpisać wydawcę – wyjątkowo, tylko w tym przypadku, a we wszystkich innych wydawca znajdzie się na dalszym miejscu.

²⁴ Spotkać można się także z praktyką zapisywania cytatu kursywą – wtedy już cudzysłów nie jest potrzebny. Istotne, co wielokrotnie podkreślamy, by stosować konsekwentnie w całej pracy jeden system zapisu.

zasadzie inspiracji, wskazania poglądu zbieżnego z naszym, uzasadnienia jakiegoś stwierdzenia czy po prostu streszczenia większej liczby stwierdzeń lub rozbudowanej opinii. Bez wątplenia w ten sposób korzystamy z cudzego dorobku i wymaga postępowania, czyli opisu takiego samego, jak w przypadku cytowania.

W pracy mogą występować przypisy, czyli komentarze, objaśnienia, uwagi, dygresje dodane do tekstu, umieszczone zwykle u dołu stronicy²⁵. Ze względu na ich dygresyjny, uzupełniający charakter, odbieganie od głównego wątku, znajdują się poza tekstem podstawowym. Do przypisu kieruje odnośnik, zwany też odsyłaczem, czyli znak graficzny w postaci liczby, rzadziej gwiazdki czy litery, umieszczony w tekście, odsyłający czytelnika do opatrzonego takim samym znakiem przypisu. Odnośnik wstawiamy dokładnie w tym miejscu tekstu, w którym chcemy skierować czytelnika do uwag w przypisie. Może to być koniec zdania (odnośnik stawiamy przed kropką) lub w środku zdania. Błędne jest umieszczanie odnośnika tylko na końcu akapitu, pełniącego wtedy rolę czegoś na kształt „zbiorowego odnośnika”, zastępującego kilka, których nie chce się wstawić, które się ukrywa itp.

Stosowania przypisów nie należy się bać, ale z drugiej strony nie powinno się ich nadużywać. W przypisie mogą znaleźć się dowolne informacje potrzebne dla wyjaśnienia czy zrozumienia wyводу, w tym także myśli pochodzące z innych źródeł – tak samo prawidłowo opisane stylem harwardzkim. W przypisach, gdy powołanie się na jakiegoś autora umieszczamy w ciągu zdania (a nie w nawiasie) przed nazwiskiem stawiamy inicjał imienia, jak np. „Z. Nowak (1973) ustalił, że ...”. Każdy przypis zaczyna się wielką literą, a kończy kropką.

²⁵ Rzadziej spotykany systemy redagowania przypisów polegają na umieszczaniu ich na końcu rozdziału albo na końcu książki. W pracy magisterskiej jednak nie praktykujemy tego.

Materiałem wykorzystywanym w pracy dyplomowej może być każda informacja, pochodząca z dowolnego źródła, zapisana na dowolnym nośniku²⁶. Nie ma znaczenia czy to treści w wersji elektronicznej czy klasycznej, rozbudowana praca naukowa czy prosty przekaz dziennikarski itp. Ważną, nie podlegającą negocjacji, zasadą jest ta, która mówi, że do danego zagadnienia wykorzystujemy adekwatne źródła informacji, czyli pisząc o historii korzystamy ze źródeł historycznych (a nie materiałów promocyjnych), pisząc o metodzie wywiadu – z prac dot. metodologii badań społecznych (a nie encyklopedii internetowej lub pracy semestralnej), a omawiając zagadnienia ochrony środowiska z odpowiednich opracowań naukowych czy aktów prawnych (a nie materiałów agitacyjnych „zielonych aktywistów”). Konsekwentnie, opisując działania promocyjne gminy korzystamy z konkretnych materiałów i sprawozdań, a nie z pracy naukowej o podobnej tematyce, dotyczącej innej gminy.

Na końcu pracy znajduje się „Piśmiennictwo” – alfabetycznie ułożony spis wszystkich opisów bibliograficznych, tj. wykorzystanych w pracy materiałów źródłowych i opracowań (zarówno cytowanych, jak i niedostłownie przytaczanych), nazywany często (niepoprawnie) bibliografią²⁷. Inne trafne określenia to, w zależności od przypadku, także „spis literatury przedmiotu”,

²⁶ Jeśli nie jest zapisana, jak np. wiadomość pochodząca bezpośrednio od informatora, badacz/autor pracy powinien ją „zmaterializować” czyli stworzyć notatkę opatrzoną datą, miejscem i danymi informatora.

²⁷ Jak podaje *Encyklopedia PWN* (b.r.), bibliografia (gr. *biblion* – książka, *grapho* – piszę, opisuję) to uporządkowany zbiór danych o dokumentach dobranych wg określonych kryteriów, którego celem jest informowanie o istnieniu tych dokumentów, w zasadzie bez względu na miejsce ich przechowywania, i który jako minimum zawiera dane bibliograficzne umożliwiające identyfikację poszczególnych dokumentów. Inaczej jest to zbiór informacji bibliograficznej, jak np. Bibliografia twórczości Stanisława Lema bądź Bibliografia historii Śląska. Drugie znaczenie słowa bibliografia wskazuje na dziedzinę wiedzy i działalności praktycznej, obejmująca zasady opisywania dokumentów w celu ich identyfikacji (zasady opisu bibliograficznego) oraz problemy tworzenia i użytkowania zbiorów informacji bibliograficznej.

„wykaz (cytowanej) literatury i źródeł”, „literatura i źródła” lub ewentualnie „bibliografia załącznikowa”. Stosujemy różne nazwy, bowiem nie tylko dokumenty pisane są materiałem źródłowym, ale również np. filmy, nagrania dźwiękowe czy obrazy itp. Spis ten obejmuje wszystkie wykorzystane źródła informacji, wzmiankowane w którejkolwiek części pracy. Jeśli gdzieś wcześniej dany autor został (poprawnie) zacytowany, czyli zapisany, wtedy i tylko wtedy może (ale i musi) pojawić się w wykazie. Niedopuszczalne jest umieszczanie w Piśmiennictwie opisów bibliograficznych spoza pracy, nieprzywoływanych, takich, z którymi autor kiedyś miał do czynienia, widział je a może nawet przeglądał, ale nie umieścił w pracy, a także jakichś publikacji dla powiększenia zbioru czy z innych wymyślonych przyczyn.

Gdy wykaz literatury i źródeł jest bardzo obszerny stosuje się różnego rodzaju podziały, wyróżniając (i grupując) odmienne rodzaje źródeł. Kategorie często stosowane to: literatura, źródła internetowe (zastępowana obecnie neologizmem „netografia”), źródła kartograficzne, materiały źródłowe (gdą odróżniamy je od źródeł wtórnych czyli opracowań) oraz akty prawne.

Opis bibliograficzny sporządzany jest według pewnych podstawowych zasad dotyczących kolejności podawanych informacji oraz stosowanych skrótów. Ogólny schemat opisu składa się z następujących elementów (znaki interpunkcyjne są ważne):

Nazwisko I., rok. *Tytuł*. Miejsce wydania: Wydawca.

Tylko tytuł wydawnictwa zapisujemy czcionką pochyloną (może to być tytuł samego dzieła lub tytuł całego wydawnictwa zbiorczego, z którego części, na przykład jednego artykułu, korzystamy). Jeśli danego dokumentu nie można opisać za pomocą tego podstawowego schematu, gdyż nie jest to książka jednego autora, wtedy stosujemy któryś z wariantów opisu, bowiem wszystkie inne opisy bibliograficzne wywodzą się od tego podstawowego. W całym opisie bibliograficznym konsekwentnie stosujemy tę samą formę.

Warto zawsze pamiętać, że każde źródło, dokument, materiał można prawidłowo opisać bibliograficznie. Zamieszczone poniżej przykłady obejmują wszystkie częściej spotykane w pracach dyplomowych przypadki²⁸.

Rozdział w pracy zbiorowej:

Durywidka M., 2006. Turystyka aktywna a turystyka kwalifikowana. Dylematy terminologiczne. W: A. Świeca, K. Kałamucki, red. *Turystyka aktywna i jej rozwój na Roztoczu – regionie pogranicza*. Lublin: Kartpol, s. 21–27.

Artykuł w czasopiśmie:

Gibson H., 1998. Sport Tourism: A Critical Analysis of Research. *Sport Management Review*, 1, s. 45–76.

Kosmala G., 2015. Granice polityczne a turystyka. *Studia z Geografii Politycznej i Historycznej*, 4, s. 169–200.

Warszyńska J., 1999. Główne problemy badawcze geografii turystyki. *Turystyka*, 9 (1), s. 37–50.

Artykuł w czasopiśmie w wersji elektronicznej:

Adamczyk J., 2011. Turystyka ekstremalna – popularność i niewykorzystany potencjał. *Studia i Materiały CEPL w Rogowie*, 3(28), dostęp: http://www.cepl.sggw.wew.pl/sim/pdf/sim28_pdf/sim28_39_Adamczyk.pdf.

Getz D., Page S.J., 2016. Progress and prospects for event tourism research. *Tourism Management*, 52, February 2016, s. 593–631, dostęp: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0261517715000679>.

Mapa:

Babiogórski Park Narodowy. Mapa geologiczno-turystyczna, 2010. 1:13 000. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny – Państwowy Instytut Badawczy.

Góry Złote, 2017. 1:35 000. Kraków: Wyd. Compass.

²⁸ Jeśli zdarzy się wykorzystywać tak oryginalny materiał źródłowy, że nie odpowiada żadnemu opisanemu przykładowi należy szukać pomocy (np. u promotora albo w literaturze fachowej) bądź samemu opracować opis, zgodnie z zasadami tu przedstawionymi.

Źródło prasowe (z identyfikowalnym autorem, z autorem korzystającym z pseudonimu, notatka prasowa, źródło prasowe w wersji elektronicznej):

Górski D., 2004. Tereny zielone w miastach po zmianach prawnych. *Gazeta Niedzielną* z 24.07.2004, s. 4.

jt, 1999. Co dalej z turystyką szkolną? *Gazeta Lokalna* z 5.05.1999, s. 6.

Wakacyjne wyjazdy Polaków, 2008. *Tygodnik Branżowy* z 18.04.2008, s. 14–15.

Urbaś-Harny M., 2014. Najtrudniejsze akcje TOPR: tragedia licealistów, którzy szli na Rysy, *Gazeta Krakowska* z 24.03.2014, dostęp: <http://www.gazetakrakowska.pl/artukul/3376679,najtrudniejsze-akcje-topr-tragedia-licealistow-ktorzy-szli-na-rysy,id,t.html?cookie=1>.

Gdy brak identyfikowalnego autora:

Kierunki rozwoju turystyki do 2015 roku, 2008. Warszawa: Ministerstwo Sportu i Turystyki.

Masyw Śnieżnika, Góry Bialskie, Góry Złote. Gmina Stronie Śląskie, 2016. Kraków: Wydawnictwo Compass.

Źródło internetowe (z konkretnym tytułem, bez identyfikowalnego autora i tytułu):

Regulamin Przodownika Turystyki Pieszej, dostęp: <http://ktpzg.pttk.pl/ptp/regptp.php>.

<http://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Polskie-TowarzystwoKrajoznawcze;3959969.html>.

Dokumenty i akty prawne:

Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r. o usługach turystycznych. Dz.U. z 2014 r., poz. 196 ze zm.

W opisie bibliograficznym, dla jego uproszczenia (skrótowania), można stosować skrótowce. Najczęściej stosowane są przy podawaniu nazwy wydawcy, ale także w innych uzasadnionych przypadkach (na przykład: nr lub vol. zamiast pełnego słowa, a nawet pomijanie takich określeń). Ich stosowanie uzasadnione jest wyłącznie przy zapewnieniu zachowania poprawno-

ści zapisu i precyzji informacji. Uznane skróty to np. PWN (dla Państwowych Wydawnictw Naukowych), WSiP (dla Wydawnictw Szkolnych i Pedagogicznych), GUS (dla Głównego Urzędu Statystycznego), PWE (dla Polskiego Wydawnictwa Ekonomicznego), PPWK (dla Państwowych Przedsiębiorstw Wydawnictw Kartograficznych) itd.

4.3. Elementy graficzne w pracy: tabela, mapa, fotografia, rysunek, wykres...

Oprócz tekstu w pracy dyplomowej mogą pojawić się różne elementy graficzne. Ich rola nie może ograniczać się tylko do ubarwienia, wzbogacenia o „kolorowe dodatki” – w takiej sytuacji są one zbędne. Elementy graficzne występują w pracy, gdyż są niezbędne: uzupełniają tekst, wzbogacają merytorycznie, są nierozłącznym elementem wyjaśniającym albo z ich pomocą można prościej lub lepiej przedstawić jakiś problem czy zjawisko. Zamiast opisywać przestrzeń lepiej pokazać ją na mapie (uzupełnionej o niezbędny komentarz), zamiast wypisywać ciągi liczb należy stworzyć odpowiednią tabelę. Fotografia dokumentująca wygląd jakiegoś obiektu czy miejsca (z komentarzem) jest przeważnie trafniejszym rozwiązaniem od opisu słownego itd.

Dlatego też planując i przygotowując elementy graficzne zawsze trzeba przestrzegać pewnych merytorycznych założeń. Po pierwsze powinny one być dokładnie na temat, ściśle powiązane z omawianymi zagadnieniami a nie „mające cośkolwiek wspólnego”. Przykładowo, w pracy dotyczącej konkretnej gminy mapa (albo coś co niesłusznie tak nazwano) ukazująca lokalizację tej gminy w Polsce jest co najmniej zbędna. Podobnie, fotografia pospolitego ptaka lub rośliny zielnej jako ilustracja do tematu omawiającego atrakcje turystyczne jest co najmniej nietrafiona i generalnie niepotrzebna. Po drugie elementy graficzne zawsze muszą być czytelne, dobrej jakości – jeśli tego warunku nie można spełnić, wtedy lepiej nie zamieszczać (np. mapy, na której nie da się odczytać wszystkich napisów, „rozmażane” albo, częściej, zbyt małe fotografie). Jest to ważne także w przypadku ilustracji pochodzących

z skanowania opracowanego samodzielnie materiału lub innego – zawsze w takiej sytuacji materiał traci na jakości i należy dokładnie ocenić jego jakość przed publikacją²⁹. Po trzecie liczba elementów graficznych powinna być adekwatna do potrzeb: ani za dużo, ani zbyt mało. Łatwy w użyciu wskaźnik może zastosować każdy autor na etapie tworzenia pracy – jeśli liczba albo sumaryczna objętość elementów graficznych dominuje nad tekstem bez wątpienia doszło do zachwiania równowagi struktury pracy.

Elementy graficzne najczęściej wykorzystywane w pracach naukowych to tabela, wykres, mapa, fotografia (nie „zdjęcie”), rysunek oraz schemat. Wszystkie – oprócz tabeli – mogą być określane zbiorową nazwą „rycina”³⁰. Ich liczba jest dowolna, uzależniona jedynie od potrzeb merytorycznie uwarunkowanych.

Elementy graficzne nigdy nie są umieszczane na samym początku rozdziału, podrozdziału itd., nigdy nie występują przed jakimś tekstem, co wynika z istoty ich wykorzystywania: są zrozumiałe i uzasadnione tylko w kontekście tekstu, z którym są powiązane. Stąd ważna zasada: każdy element graficzny musi być formalnie powiązany z tekstem, zwykle w postaci odnośników (w nawiasie) typu: „(ryc. 5)” albo „(por.: fot. 2)” lub „...co pokazują dane w 3 kolumnie w tab. 3.” itp. Elementy graficzne w pracy dyplomowej, które nie zostały powiązane z tekstem, wskazują na co najmniej błąd redakcyjny. Lokalizacja w tekście opiera się na kilku zasadach:

- element graficzny umieszczamy najbliżej miejsca w tekście, w którym o nim mowa (w którym zamieszczono odniesienie do niego), zawsze jednak za tym miejscem, nigdy przed,

²⁹ Czytelność ilustracji sprawdzimy poprzez próbny wydruk w skali 1:1. Ocenianie czytelności poprzez przyglądanie się obrazowi ukazanemu na ekranie komputera nie jest zazwyczaj wiarygodne.

³⁰ Ma to jedynie znaczenie dla struktury pracy: w zależności od przyjętego nazewnictwa elementów graficznych podczas tworzenia spisów na końcu pracy trzeba będzie utworzyć jeden spis rycin albo oddzielne spisy: wykresów, map, fotografii itd.

- gdy jest to niemożliwe, np. ze względu na wielkość elementu graficznego, powinien znaleźć się na pierwszej kolejnej stronie, na której jest to możliwe,
- w wyjątkowych sytuacjach (ponadwymiarowa tabela, duży zbiór fotografii itp.) elementy graficzne przesunięte powinny być do załącznika (a odniesienie będzie kierowało czytelnika właśnie tam).

Element graficzny zwykle mieści się na stronie w granicach marginesów, jednak w uzasadnionych przypadkach może wykraczać poza ten margines i zajmować prawie całą stronę A4, lub nawet mieć rozmiar prawie A3 (wtedy gdy strona „podwójna” jest zwinięta).

Każdy element graficzny zawsze musi być właściwie opisany. Opis dotyczy zawsze pojedynczego elementu – nie opisujemy ich grupowo. Opis obejmuje zawsze numer kolejny, właściwy tytuł oraz źródło.

Tylko w przypadku tabeli (tab. 1) numer i tytuł znajdują się nad, a źródło pod tabelą. Tabela, rycina oraz tytuł tabeli powinny być wyśrodkowane. W pozostałych przypadkach wszystkie 3 elementy opisu umieszczone są pod: mapą, wykresem, fotografią itd., jak na fot. 1. Ponadto w takim układzie opisów można zmniejszyć odstęp między wierszami, dla ich lepszej redakcyjnej spójności. Numeracja każdego typu elementów graficznych jest konsekwentna przez całą pracę, niezależnie od tego, w jakim rozdziale znajduje się kolejna rycina, fotografia czy tabela. Numeracja nie jest związana z numeracją części pracy (rozdziałów i podrozdziałów).

Jak już wcześniej zaznaczono, w opisach tabel i rycin można używać mniejszej czcionki (11 pkt., 10 pkt.). Najczęściej też stosuje się zmniejszoną czcionkę (10 pkt.) dla zapisania źródeł (por. tab. 1, fot. 1, mapa 1). Inne manipulacje wielkością czcionki, aczkolwiek możliwe, są już rzadziej stosowane. W tabeli wszystkie pola muszą być wypełnione. W przypadku braku konkretnej informacji z danej kategorii stosujemy zapis b.d. (brak danych), co oznacza, że nie ma takiej informacji, mimo podjętych badań czy poszukiwań. Z kolei wstawienie poziomej kreski typu – oznacza, że w tej kategorii

nie występuje wartość/wynik/zjawisko. Nie tworzy się małych tabel dla niewielkiej liczby danych, bowiem takie informacje bez problemu można przedstawić w zdaniu. Tak więc tabel zawierających 4 wartości/dane (tzw. 2x2) i mniejszych się nie tworzy.

Tab. 1 Najczęściej występujące sposoby zagospodarowania turystycznego podziemnych walorów turystycznych w miastach

Województwo	Liczba atrakcji w miastach	Zagospodarowanie		
		podziemna trasa turyst.	muzeum	restauracja
dolnośląskie	40	9	2	6
kujawsko-pomorskie	13	-	3	2
lubelskie	15	4	4	3
lubuskie	11	-	4	2
łódzkie	13	1	3	3
małopolskie	23	3	3	5
mazowieckie	28	2	3	3
opolskie	9	-	1	2
podkarpackie	16	3	5	1
podlaskie	11	-	1	3
pomorskie	19	1(?)	6	2
śląskie	38	8	4	6
świętokrzyskie	14	3	3	1
warmińsko-mazurskie	11	-	2	-
wielkopolskie	31(+1)	1	1	7
zachodniopomorskie	21	1	5	4
Polska ogółem	313(+1)	36	50	50

Źródło: Chylińska, Kosmała (2018, s. 37)

Fot. 1. Podwórkó na Nikiszowcu w Katowicach

Źródło: G. Kosmała

Mapa 1. Górny Śląsk

Źródło: Kosmala, Vierek (2014, s. 217).

Opis elementu graficznego zawsze składa się z 3 części. Numerowanie w kolejności oraz nadawanie nazwy odpowiedniej kategorii (czy rycina czy jednak fotografia? itp.) nie nastrocza zwykle problemów. Raz ustalonej kategorii należy się konsekwentnie trzymać w całej pracy, a zapisać ją można w niektórych przypadkach skrótem (fot., tab., ryc.) albo w pełnym brzmieniu (tabela, mapa, wykres itd.). Istotne, co po raz kolejny należy podkreślić, by konsekwentnie przestrzegać przyjętej zasady zapisu. Tytuł, który widnieje obok numeru powinien jak najwierniej opisywać zawartość elementu

graficznego. Często spotykany błąd polega na nadawaniu zbyt ogólnego tytułu, odnoszącego się do wielkiego zbioru przypadków, spośród których jeden wybrany jest przedstawiany³¹. Błędem technicznym często zauważanym jest dwukrotne zapisywanie tytułu na tej samej rycinie. Wynika to zapewne z braku kontroli nad edytorem tekstu, który „usłużnie wstawia” tytuł w obrębie samej ryciny (jest taka funkcja przy tworzeniu wykresów), zaś autor opracowując redakcyjnie całość dodaje ponownie tytuł, wraz z numerem i źródłem. Na rycinie tytuł nie powinien się pojawić, skoro zasadą jest umieszczanie kompletnego opisu pod nią.

Źródło jest trzecim niezbędnym elementem opisu. Jego brak nie tylko świadczy o złym redakcyjnym opracowaniu materiału, ale także nasuwa w najlepszym razie tylko podejrzenia co do legalności wykorzystania elementu graficznego (podejrzenie plagiatu)³².

Upraszczając, pochodzenie elementów graficznych jest dwojakiego rodzaju i za tym podąża technika właściwego opisu źródeł. Jeśli jest to materiał skądś zaczerpnięty, nie wytworzony przez autora, wtedy opis źródła nie różni się niczym od cytowania w tekście (styl harwardzki). Jeśli natomiast autor przygotował element graficzny całkowicie samodzielnie (np. wykonał fotografię) albo samodzielnie na bazie innych źródeł (np. opracował własną mapę tematyczną wykorzystując inną mapę jako „podkład”) wtedy pojawia się inny schemat zapisu. W pierwszym przypadku stosuje się zwrot „opracowanie własne” (zwłaszcza w przypadku tabel, rysunków, schematów i wykresów) albo wpisuje nazwisko i imię lub inicjał imienia autora (zwłaszcza w przypadku fotografii). W drugim przypadku zwykle opis źródła przybiera

³¹ Przykładowo błędnym jest tytuł tabeli brzmiący „ludność Polski”, podczas gdy dane dotyczą liczby ludności, jednego dziesięciolecia i rozkładu wojewódzkiego. Powinien brzmieć np. „liczba ludności w dekadzie ... w poszczególnych województwach”.

³² Można sobie wyobrazić brak podanych źródeł elementów graficznych bez takich wątpliwości. Ma to miejsce w przypadku publikacji książkowych, których autorem jest jedna osoba, zaznaczająca (np. we wstępie), że cały materiał ilustracyjny jest jej własnością.

bardziej rozbudowany charakter, np. „opracowanie własne na podstawie ...”, gdzie w miejscu kropek wpisuje się informację o źródle (lub wielu źródłach – niezależnie, ile by ich było), wykorzystanych do opracowania powyższej tabeli, wykresu czy mapy.

Oprócz obowiązkowych elementów opis rycin i tabel może zawierać także inne informacje, konieczne dla zrozumienia ich zawartości. Te, zwykle krótkie, precyzyjne stwierdzenia umieszczone są zawsze pod elementem graficznym, po tytule ale przed źródłem. Treści tam zawarte, zawsze związane z samym elementem graficznym, są dość różnorodne a jednocześnie podobne. Może to być legenda oraz skala mapy, jeśli nie znalazły się na mapie, niezbędny, albo zwracający uwagę na konkretny szczegół komentarz do fotografii, objaśnienie skrótów zastosowanych w tabeli albo na wykresie itd. Jeśli w tabeli pojawiły się odsyłacze, wtedy bezpośrednio pod tabelą powinny zostać objaśnione. Teksty te powinny być zapisane czcionką o wielkości takiej samej jak źródła.

4.4. Kwestie poprawności językowej

Praca magisterska, jak każda praca naukowa, powinna być napisana poprawnie językowo. Nie ulega wątpliwości, że dbałość o to ma znaczenie nie tylko w kategoriach jakości przekazu, który mogą zakłócać błędy językowe lub uchybienia (językowe, jak również redakcyjne), ale także jest wyrazem pewnego rodzaju szacunku względem czytelnika i wykonanej pracy.

Przypominanie tych oczywistych spraw jest wbrew pozorom potrzebne. W dobie wykorzystywania edytorów tekstów do przygotowania pracy magisterskiej znacznie pogorszyła się ich jakość edytorska, w porównaniu do tych sprzed epoki komputerów osobistych. Jedną z przyczyn tego stanu rzeczy jest nieuprawnione przenoszenie ciężaru odpowiedzialności za jakość opracowania pracy dyplomowej z autora lub zawodowych maszynopisarzy

na edytor tekstów. Jakkolwiek jest to narzędzie ułatwiające pracę i pozwalające praktycznie każdemu na samodzielne opracowanie materiału, to jednak poleganie wyłącznie na nim jest nieuzasadnione i niebezpieczne – jest to tylko bezmyślne urządzenie, które nigdy nie zastąpi świadomego autora (albo redaktora). Żaden edytor tekstów nie zapewni napisania poprawnego językowo tekstu – nie taka jest jego funkcja. Jego zadaniem jest realizowanie poleceń użytkownika, w tym sygnalizowanie i pomaganie mu w sytuacji, gdy polecenia stoją w sprzeczności z zaprojektowanymi w edytorze tekstów rozwiązaniami. Pomoc ta może nieraz prowadzić do zwiększenia liczby błędów, bowiem program reaguje na jednostkowe zakłócenia (niezgodność między pisanym tekstem a zaprogramowanymi rozwiązaniami), bez wnikania w sens błędu lub sugerowanej poprawki czy wartość merytoryczną i kontekst tekstu³³. Autor odpowiada za każdą stronę: merytoryczną, językową, redakcyjną itd. przygotowywanej pracy i nie może usprawiedliwiać się tym, że edytor tekstu „nie podkreślił błędów”. Podobne stwierdzenia (nierzadkie trzeba dodać) dodatkowo świadczą na niekorzyść autorów takich prac. Ostatecznie, gdy nie jesteśmy pewni swoich umiejętności językowych, powinniśmy – co nakazuje rozsądek – skorzystać z usług polonistów lub redaktorów, bowiem oddanie do oceny pracy, która napisana została „łamanym polskim”, z błędami ortograficznymi, jest kompromitujące dla magistranta.

Po wskazaniu prawdopodobnie najistotniejszego błędu systemowego, który w ostatniej dekadzie odpowiada za wiele nieodpowiednio przygotowanych pod względem językowym (i często równocześnie redakcyjnym)

³³ Automatyczne, czyli często niezauważone przez autora, poprawki wprowadzane przez edytor tekstów mogą być nieraz niebezpieczne – wprowadzają błędy językowe lub merytoryczne oraz mogą ośmieszać piszącego. Do niedawna edytor tekstów zmieniał słowo destynacja (por. objaśnienia do których odnosi się przypis 36) na destylacja, ulicę Gallusa na Fallusa itp.

prac magisterskich, przedstawimy, wraz z komentarzami, często występujące błędy w pracach dyplomowych. Może być to pomocne w unikaniu takich i podobnych uchybień oraz w staranniejszym przygotowaniu całej pracy.

Wraz z upowszechnieniem się komputerowego opracowania prac magisterskich, wykorzystania edytorów teksów oraz łatwym dostępem do słowników, nie zniknęły błędy ortograficzne z prac magisterskich, co gorsza – ich liczba wyraźnie wzrosła. Oczekiwania, że więcej możliwości i dostępnych narzędzi wpłynie na poprawę jakości przygotowywanych prac, w tym eliminację błędów, okazały się płonne. Prócz wspomnianego powyżej mechanizmu zrzucania odpowiedzialności na edytor tekstu istotna jest wiedza autora i jego przygotowanie do pisania, kształtowane w ciągu kilkunastu lat powszechnej edukacji. Jak wskazują specjaliści reprezentujący nauki pedagogiczne, od końca lat 90. XX wieku następujące upraszczanie programów nauczania, zmniejszanie wymagań oraz list lektur, rezygnowanie z wymagania pisania ręcznego na rzecz „klikania” i wypełniania testów, przyniosło skutki także w zakresie spadającej znajomości zasad języka polskiego. Tym bardziej więc autor powinien wnikliwie przyjrzeć się pracy od tej strony.

Najbardziej oczywiste błędy ortograficzne prawie zniknęły (pisownia „h” czy „ch”, „ó” czy „u”, „ż” czy „rz” itd.), co wynika z coraz lepszej skuteczności edytora tekstu (jakości zawartego w nim słownika). Największym problemem jest obecnie pisownia małą lub wielką literą (generuje to najwięcej błędów ortograficznych). Nagminnie występujące (błędne) pisanie nazw jednostek administracyjnych wielką literą, wyliczanie rozpoczynane w każdym wierszu od wielkiej litery – to są najczęściej spotykane przypadki. Błędy generuje również nieodróżnianie nazwy własnej od nazwy rodzajowej, bowiem pomimo ich jednakowego brzmienia – różnią się zapisem, jak w zdaniu: „Spośród wielu parków narodowych najbardziej zaciekał nas Poleski Park Narodowy. W tym parku żyje...”

Błędy, w tym ortograficzne, pojawiają się w związku z pisownią geograficznych nazw własnych. Ogólna zasada mówi o pisowni wielką literą³⁴, ale problemów może być więcej. Obowiązujące obecnie zasady jednoznacznie wskazują, że jedyny poprawny zapis dwuczłonowych miejscowości uzdrowiskowych, gdzie drugim członem jest „Zdrój” to ten z zastosowaniem łącznika. By nie popełnić błędu ortograficznego piszemy „Goczałkowice-Zdrój” tudzież „Jedlina-Zdrój” itd. (por. Polski przewodnik toponimiczny 2010, s. 19). W żadnym wypadku nie można stosować myślnika lub oddzielać człony jednym lub dwoma odstępami (potocznie: spacjami).

Inna kwestia to generalna zasada zapisu nazw geograficznych, która mówi, że nazwy zapisujemy w wersji oryginalnej, za wyjątkiem dwóch sytuacji: gdy istnieje polski odpowiednik danej nazwy oraz gdy nazwa zapisana jest pismem innym niż alfabet łaciński (por. Czerny 2003). Wiele obcojęzycznych nazw ma znane i uznane polskie odpowiedniki. Na przykład nazwy Paryż, Wiedeń czy Dunaj są powszechnie stosowane i niejeden musi się zastanowić, jak brzmi oryginalna nazwa (co więcej, w przypadku Dunaju takich nazw jest kilka). We wszystkich innych sytuacjach, jak również czasem dla sprawdzenia wydawałoby się oczywistej nazwy, do której jesteśmy przyzwyczajeni, warto zaglądać do *Urzędowego wykazu polskich nazw geograficznych świata* (ostatnia aktualizacja pochodzi z 2019 roku i dostępna jest na stronie: <http://ksng.gugik.gov.pl/wpngs.php>).

Gdy nazwa geograficzna zapisywana jest innym niż łaciński alfabet pismem można ją zapisywać w łacińskiej transliteracji (często błędnie nazywanej transkrypcją). Czy to będzie pismo chińskie, japońskie, cyrylica, arabski albo hindi – nie tylko z powodu problemów ze znalezieniem właściwych czcionek, ale przede wszystkim z uwagi na przyjęte zasady i zwyczaje – nazwy takie można zapisać alfabetem łacińskim (oczywiście w sytuacji, gdy nie

³⁴ Ale małą literą piszemy zwroty typu „ziemia raciborska”, „ziemia sandomierska” a także nazwy mieszkańców miejscowości, jak krakowianin, opolanin, poznanianka itd.

mają już ustalonego polskiego odpowiednika). Również inne obce słowa, np. zasłyszane, można przedstawić za pomocą łacińskich liter dokonując transkrypcji, w tym wypadku spolszczenia.

Należy też zwrócić uwagę na prawidłowe stosowanie skrótów oraz skrótowców. Błędy z tym związane prowadzić mogą do nieporozumień. Na przykład „między innymi” zapisuje się jako „m.in.”, a nie „min.” lub „min” – to bowiem oznacza minimum oraz miny (np. przeciwczołgowe, albo te na twarzy). Skrót od słowa „tysiąc” zapisujemy poprawnie jako „tys.”; spotykany coraz częściej zapis „tyś.” jest błędem ortograficznym. Stosowanie kropki w przypadku skrótów stwarza nieraz problemy. Generalna zasada mówi o zapisie skrótu bez kropki na końcu w przypadku, gdy ostatnia litera skrótu jest jednocześnie ostatnią literą skracanego słowa (np. wg i nr). W pozostałych przypadkach na końcu skrótu występuje kropka. Inne przydatne i często spotykane w pracach skróty to: zob., por., j. w. (zobacz, porównaj, jak wyżej).

Skrótowce przy pierwszym zastosowaniu powinny być wyjaśnione. Należy podać rozwinięcie skrótowca, a w nawiasie wskazać, jakim skrótowcem będziemy się posługiwać w dalszej części, jak np. w podanym przykładzie: „(...) w historii Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego (PTTK) zdarzały się (...)”. W przypadku skrótowców oficjalnych to wyjaśnienie możemy pominąć, jak np. w przypadku Dz. U. (Dziennik Ustaw). Ogólna zasada jest taka, że liczbę skrótowców należy ograniczyć do niezbędnego minimum. Z drugiej strony należy z nich korzystać wszędzie tam, gdzie tego wymaga przejrzystość wywodu oraz także kontekst wypowiedzi.

Niepoprawna interpunkcja przyczyniać się może do powstania błędów merytorycznych lub przynajmniej do problemów ze zrozumieniem myśli autora (trudno przebrnąć przez tekst, w którym np. przecinki, kropki i dwukropki nie pełnią właściwie swojej roli), a generalnie zwiększa to (nieraz

gwałtownie) liczbę występujących błędów językowych. Te niewielkich rozmiarów znaki w dobie „tweetów” i „esemesów” wydają się być coraz mniej zrozumiałe i chyba dlatego są pomijane lub źle używane. Niejednoznaczna jest w tym przypadku „pomoc” edytora tekstu, na którą liczą autorzy prac, gdyż niektóre braki lub błędy w zapisie poprawi, ale równocześnie przysporzy nowych błędów, wstawiając np. przecinki we wszystkich miejscach, w których występują pewne litery lub dodając automatycznie punktory lub numerację, co może podważyć sensowność stosowanej interpunkcji. Zasady interpunkcji trzeba znać lub (albo: i dodatkowo) korzystać z pomocy słowników oraz redaktorów czy znawców języka polskiego. Tylko to pozwoli uniknąć przykładowo 150 błędów interpunkcyjnych na 40 stronach pracy magisterskiej. Masowo występujące błędy to m.in. brak kropek na końcu przypisów, brak znaków interpunkcyjnych przy wyliczaniu, stosowanie dwukropka w nieuzasadnionych miejscach (w tym kuriozalne kończenie dwukropkiem tytułu)³⁵ itp.

W pracy naukowej nie stosujemy języka potocznego (za wyjątkiem cytowania przykładów dla potrzeb realizacji zadania). Zauważyć można, że z różnym natężeniem wdzierą się on do prac dyplomowych, przede wszystkim w postaci pojedynczych słów lub zwrotów, prawdopodobnie stosowanych na co dzień przez autorów. Są wśród nich zwroty gwarowe, slangowe, branżowe czy zapożyczenia (w zasadzie wyłącznie z języka angielskiego), a ponadto błędy występujące w języku mówionym przenoszone do tekstu. Symbolem tego wszystkiego, występującym zwłaszcza w pracach dotyczących turystyki, jest stosowanie branżowego (z gwary usług turystycznych) słowa „destynacja”³⁶, będącego kalką językową z angielskiego właśnie. Może kiedyś znajdzie uznanie i miejsce w słowniku języka polskiego, ale na razie nie

³⁵ Jedną z metod uniknięcia wielu błędów interpunkcyjnych – prócz przestrzegania powyższych zasad – jest stosowanie zdań prostych, krótkich, zamiast długich i wielokrotnie złożonych.

³⁶ Nie należy mylić z „destynacją” występującą w starszej polszczyźnie, rozumianej, ogólnie mówiąc, jako „przeznaczenie”.

ma (prof. Miodek zalicza je do potworków językowych). Podobnie jest z „targetowaniem”, „deadlinem (dedlajnem?)”, „mailem (mejlem?)”. Nagminnie błędnie stosowane jest słowo „dedykować” (poświęcić komuś, symbolicznie ofiarować np. utwór literacki). Projekt nie może być „dedykowany” drobnym przedsiębiorcom, lecz „przeznaczony” albo „skierowany do”.

Rozpowszechniona w języku mówionym tendencja do wymawiana głoski „ą” na końcu wyrazów w postaci „om” („som drugom drużynom i dlatego dajom z siebie wszystko”), jednoznacznie błędna, przenosi się do języka pisanego. Można spotkać się także z odwrotną praktyką – używania „ą” zamiast prawidłowego „om” („wskazał turystą drogę”). Inny, przede wszystkim słyszalny, błąd polega na niewymawianiu „ę” („prosze drugom kawę” itp.). Jeszcze raz powtórzmy: te i podobne błędy końcówek dotyczą wymowy, ale coraz częściej spotykane są w pracach dyplomowych. Z jednej strony mogą być oznaką niechlujstwa językowego lub braku znajomości gramatyki, ale w niektórych przypadkach to ślad wymowy gwarowej (np. poznańskiej). I znów, oczekiwanie, że edytor tekstu wskaże błąd jest nieuzasadnione, gdyż np. w stwierdzeniach „sprzedano turystą wiele pamiątek” lub „był wymagającym turystom” formalnie żadne słowo nie jest niepoprawnie zapisane. Jest też wiele słów potocznych, lokalnych, błędnie wymawianych, których należy się po prostu wystrzegać, jak chociażby: „wziąć”, „wzięłem”, często wskazywane jako przykład „włanczać” itp.

Problemy stwarza odmiana liczebników, w tym bardzo często stosowanych, oznaczających np. kolejny rok. Odmianie podlega tylko ostatni człon liczebnika, podczas gdy nagminnie słychać „w roku dwutysięcznym trzynastym” (poprawnie: dwa tysiące trzynastym). Nie mówimy – i nie piszemy – „tysięczny dziewięćsetny sześćdziesiąty siódmy” lecz „tysiąc dziewięćset sześćdziesiąty siódmy” itp.

W pracy naukowej unikamy emocjonalizmów, w tym bardzo popularnego „niestety”, a już niedopuszczalne są emocjonalne zwroty gwarowe, jak np.

„mega”. Tak samo należy wystrzegać się języka „reklamowego”, który przede wszystkim z powodu agresywności mediów, staje się wszechobecny. Niepotrzebne są lub wręcz wykluczone powinny być zwroty typu: „każdy znajdzie coś dla siebie”, „raj dla wędkarzy” (grzybiarzy, kajakarzy czy kogokolwiek tam wstawimy) itp. Należy unikać zwrotów, które nie niosą żadnej informacji, jak przykładowo „warto tu zwrócić uwagę...”, „jak się wydaje”, „prawdopodobnie...”, niepoprawne „jeśli chodzi o...” itp. Lepsze są sformułowania zawierające konkrety od „wodolejstwa”. Tym samym należy zawsze przedstawiać konkretne dane zamiast ogólników, czyli nie „wiele hoteli” albo „liczne jeziora”, lecz „12 hoteli” lub „kilkanaście jezior” – jeśli nie można podać dokładnej liczby, wtedy przynajmniej najdokładniejsze przybliżenie powinno się pojawić.

Niezauważalnie rozpleliły się w języku mówionym pleonazmy i zwykle nieświadomie wprowadzane są do tekstu prac dyplomowych. Nie mówimy i nie piszemy: okres czasu, miesiąc czasu, godzina czasu, akwen wodny, adres zamieszkania, ciekawa atrakcja, spadać w dół, podatek VAT, numer PIN i wielu innych podobnych określeń, które składają się ze słów oznaczających to samo (lub prawie to samo).

Problemy stwarza odmiana niektórych rzeczowników, zwłaszcza dopełniacz (kogo? czego?) niektórych słów. Częściej stosowane w pracach z dziedziny turystyki słowa odmieniamy Andów, Bieszczadów, Sudetów (ale: Karpat), pokojów (ale: hoteli), materaców, sztućców, stylów itd.

Pisząc pracę naukową, w tym pierwszą w życiu (a może właśnie szczególnie, gdy pierwszą) należy dokładnie przyglądać się słowom, których używamy. Powinny oddawać precyzyjnie sens, który chcemy przekazać. Błędny zapis może zmieniać kontekst zdania, np. dopełniacz słowa zamek brzmi zamka albo zamku – w zależności od znaczenia słowa (mamy na myśli ekler czy budowlę?). Stosowanie pewnych słów w miejsce innych jest popularne,

stało się nawykiem, lecz jest nieuzasadnione, ze względu na rzeczywiste posiadane znaczenie. Próba, zadanie, doświadczenie, czas – nie są „ciężkie” lecz „trudne”. Ciężkie mogą być dwa worki ziemniaków wnoszone po schodach. „Ilość” i „liczba” to słowa, których nie stosujemy zamiennie (wydaje się, że obserwujemy przede wszystkim ekspansję słowa „ilość”). Najogólniej mówiąc „liczba” dotyczy rzeczowników policzalnych (np. liczba turystów, sportowców), natomiast „ilość” związana jest z niepoliczalnymi (np. ilość śniegu).

4.5. Pozostałe uwagi dotyczące redagowania pracy magisterskiej

Przystępując do pisania (w sensie czynności manualnej) pracy magisterskiej samodzielnie, wykorzystując np. komputer osobisty, warto dokonać pewnych zabiegów na samym początku, oszczędzając w ten sposób m.in. sporo czasu. Mamy tu na myśli przede wszystkim wstępne zdefiniowanie formatu strony. Pewne parametry redakcyjne są narzucone, niezmiennie dla całej pracy, stąd zanim pojawią się pierwsze słowa, warto zdefiniować marginesy (zgodnie z *Zaleceniami i wymogami technicznymi...* 2020), typ i rozmiar czcionki (zgodnie z *Zaleceniami i wymogami technicznymi...* 2020), odstęp między wierszami (zgodnie z *Zaleceniami i wymogami technicznymi...* 2020). Przydatne może być zdefiniowanie wielkości wcięcia („akapitu”) oraz usunięcia, często automatycznie ustawionych a zupełnie zbędnych, odstępów przed i po akapicie. Na tym wstępnym etapie zalecana byłaby także zdwojona czujność względem używanego narzędzia. Popularny edytor tekstu z każdą kolejną wersją ma być coraz bardziej przyjazny użytkownikom, stara się „odgadnąć i zaspokoić” wszystkie potrzeby, co niekoniecznie można przyjąć za dobrą monetę. Należy raczej przejrzeć wszystkie ustawienia programowe i wyłączyć zbędne lub niewłaściwe. Należy skorygować automatyczny styl czcionki, w tym w przypisach, a także styl pisma, w tym nagłówków. Zwykle przydatne jest wyłączenie automatycznego wstawiania punktów i numerowania.

Bardziej niejednoznaczna jest kwestia zdefiniowania od początku wyrównania tekstu z obu stron – argument za tym, by zrobić to dopiero na samym końcu wspierany jest tym, że brak wyrównania będzie dodatkowym elementem przypominającym o potrzebie dokładnego, wers po wersie, przyjrzenia się tekstowi i dokonania poprawek, w tym usunięcia tzw. sierotek, czyli przeniesienia jednoliterowych wyrazów (spójników i innych znaków) do następnego wersu.

Względy estetyczne grają drugorzędną rolę, co nie znaczy, że należy zupełnie nie przywiązywać do tego wagi. Dbłość o to jest oznaką troski o odbiorcę, czytelnika, by przekaz nie tylko był precyzyjny i niezakłócony, ale także sprawiający dobre wrażenie. Na estetykę pracy wpływa przejrzysta struktura pracy (o czym informuje już na początku spis treści), właściwie dobrane wielkości czcionek, czytelność i układ elementów graficznych itd. Dobra redakcja pracy i estetyczny jej wygląd są – jeszcze na etapie opracowania – swego rodzaju oznaką szacunku względem promotora i jego czasu pracy. Sprawdzając roboczy materiał nie będzie tracił czasu na pisanie niezliczonych komentarzy o błędach edytorskich, interpunkcyjnych itp., ale też z lepszym nastawieniem będzie starał się rozwikłać mniej zrozumiałe fragmenty i zasugerować rozwiązania. Nie powinno dochodzić do sytuacji, kiedy promotor stwierdzi, że przedstawiony materiał nie powinien być nikomu (w tym jemu) pokazywany ze względu na jakość techniczno-redakcyjną³⁷.

Pisanie pracy magisterskiej to nie jest zadanie, które można zrealizować w tydzień na miesiąc przed oddaniem pracy. To proces, zaplanowany zestaw działań, obliczony na 1,5 roku minimum (jeśli myślimy o pracy magisterskiej w klasycznym rozumieniu). Samo pisanie dla jednych to najprzyjemniejsza faza tworzenia pracy (mniejszość tak uważa), dla innych konieczny element,

³⁷ Ale niestety dochodzi do takich sytuacji. Nie sprzyja to twórczej pracy nad pracą magisterską, gdy po mimo wszystko sprawdzeniu i poprawieniu setek błędów w przedstawionym fragmencie pracy student niefrasobliwie stwierdzi, że „to tylko taka próba była, takie coś na brudno”.

męczący, którego chce się uniknąć i dlatego jak najmniej czasu mu się poświęca (większość). W tym drugim przypadku zniechęcać może etap dopracowywania tekstu, żmudnego poprawiania interpunkcji, szukania tzw. literówek, wygładzania stylu oraz innych prac redakcyjnych. Zwykle tym dłużej to trwa im gorzej napisana praca.

Obecnie najważniejszą przyczyną problemów z pisanem pracy jest brak czytania. Jeśli nie ma się wrodzonego talentu, to język, styl i inne „umiejętności pisarskie” można wypracować lub poprawić poprzez czytanie. Najlepiej czytać dużo i na temat. Wydaje się, że studia sprzyjają temu (co jak się okazuje nie jest obecnie takie oczywiste). Jeśli ktoś nie przeczytał dziesiątek książek i artykułów naukowych nie powinien się dziwić, że jakość pracy (od strony językowej) nie będzie budzić zachwytu, ani nawet nie doczeka się zwykłej aprobaty. Czytanie to podstawa studiowania i o tym należy pamiętać nieustannie oraz wdrażać od początku studiów. Nie tylko ze względu na pisanie pracy magisterskiej, ale po prostu dla wiedzy i obycia jako takiego, by tytuł magistra opisywał jego posiadacza zgodnie z pierwotnym znaczeniem (kto wie, co oznacza?), a nie był jedynie pustym symbolem ukończenia wyższej uczelni.

PIŚMIENNICTWO

- Apanowicz J., 2002. *Metodologia ogólna*. Gdynia: Bernardinum.
- Babbie E., 2009. *Podstawy badań społecznych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Brzeziński J., 1984. *Elementy metodologii badań psychologicznych*. Warszawa: PWN.
- Churchill G.A., 2002. *Badania marketingowe. Podstawy metodologiczne*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Czerny A., 2003. Polskie nazewnictwo geograficzne świata: standaryzacja i kodyfikacja. *Przegląd Geograficzny*, tom 75, z. 3, s. 449–468.
- Eco U., 2007. *Jak napisać pracę dyplomową. Poradnik dla humanistów*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Encyklopedia PWN*, b.r. Warszawa: PWN, dostęp: <https://encyklopedia.pwn.pl/encyklopedia/bibliografia.html>.
- Gnitecki J., 1989. *Zarys metodologii badań w pedagogice empirycznej*. Zielona Góra: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- <https://jsa.opi.org.pl/home/login>.
- <http://vip112.lo.pl/uchwala/10174/uchwala-nr-rwwf-3-ix-2020>.
- Kędzior Z., 2005. *Badania rynku. Metody. Zastosowania*. Warszawa: PWE.
- Kosmala G., Vierek A., 2014. *Podstawy geografii. Wybrane problemy*. Katowice: Wyd. AWF w Katowicach.
- Kowalczyk A., 2002. *Geografia turystyki*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kruczek Z., 2011. *Atrakcje turystyczne. Fenomen, typologia, metody badań*. Kraków: Proksenia.
- Lijewski T., Mikułowski B., Wyrzykowski J., 2008. *Geografia turystyki Polski*. Warszawa: Polskie Wydawnictwa Ekonomiczne.
- Łobocki M., 1978. *Metody badań pedagogicznych*. Warszawa: PWN.
- Nowak S., 1970. *Metodologia badań socjologicznych*. Warszawa: PWN.
- Nowak E., Głowiński K., 2013. Teoretyczne metody badawcze w naukach społecznych. *Obronność – Zeszyty Naukowe Wydziału Zarządzania i Dowodzenia Akademii Obrony Narodowej*, nr 2(6), s. 136–146.
- Okoń W., 1992. *Słownik pedagogiczny*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Panasiuk A., 2011. *Ekonomika turystyki i rekreacji*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Panasiuk A., 2013. *Marketing w turystyce i rekreacji*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Pilch T., 1977. *Zasady badań pedagogicznych*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

- Pilch T., Bauman T., 2001. *Zasady badań pedagogicznych*. Warszawa: Żak.
- Pilch T., Wujek T., 1974. Metody i techniki badań w pedagogice. W: M. Godlewski, S. Krawcewicz, T. Wujek, red. *Pedagogika*. Warszawa: PWN
- Podręcznik dla autorów prac, opiekunów i recenzentów, <https://www.apd.awf.katowice.pl/documents/welcome/>
- Polski przewodnik toponimiczny. Dla redaktorów map i innych użytkowników, 2010, Warszawa: Główny Urząd Geodezji i Kartografii, dostęp: http://ksng.gugik.gov.pl/pliki/topon_2010.pdf.
- Rozporządzenie Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 27 września 2018 r. w sprawie studiów. Dz. U. 2018 poz. 1861 z późn. zmianami.
- Skórny Z., 1984. *Prace magisterskie z psychologii i pedagogiki*. Warszawa: WSiP.
- Słownik języka polskiego. Tom II, 1982. Warszawa: PWN.
- Such J., 1973. *Wstęp do metodologii ogólnej nauk*. Poznań: Uniwersytet im. A. Mickiewicza.
- Szczechowicz B., 2018. *Ekonomia z elementami opisu gospodarki turystycznej i rekreacyjnej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Sztumski J., 1984. *Wstęp do metod i technik badań społecznych*, Warszawa: PWN.
- Tauber R.D., Siwiński W., 1999. *Metodologia badań w dziedzinie turystyki i rekreacji*. Poznań: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Hotelarstwa i Gastronomii.
- Uchwała Nr RWWF-3-IX/2020 Rady Wydziału Wychowania Fizycznego Akademii Wychowania Fizycznego im. Jerzego Kukuczki w Katowicach z dnia 22 września 2020 roku w sprawie wymagań dotyczących pisanie prac dyplomowych (magisterskich) na Wydziale Wychowania Fizycznego, dostęp: <http://vip112.lo.pl/uchwala/10174/uchwala-nr-rwwf-3-ix-2020>.
- Urzędowy wykaz polskich nazw geograficznych świata, 2019. Warszawa: GUGiK, dostęp: <http://ksng.gugik.gov.pl/wpngs.php>.
- Ustawa z dnia 4 lutego 1994 r. o prawie autorskim i prawach pokrewnych. Dz. U. 2019 poz. 1231, z późn. zmianami.
- Ustawa z dnia 20 lipca 2018 r. Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce. Dz.U. 2018 poz. 1668.
- Warszyńska J., Jackowski A., 1979. *Podstawy geografii turystyki*. Warszawa: PWN.
- Zaczyński Wł., 1995. *Praca badawcza nauczyciela*. Warszawa: WSiP.
- Zalecenia i wymogi techniczne pisanie prac dyplomowych obowiązujące na Wydziale Wychowania Fizycznego Akademii Wychowania Fizycznego im. Jerzego Kukuczki w Katowicach. W: Uchwała Nr RWWF-3-IX/2020 Rady Wydziału Wychowania Fizycznego Akademii Wychowania Fizycznego im. Jerzego Kukuczki w Katowicach z dnia 22 września 2020 roku w sprawie wymagań dotyczących pisanie prac dyplomowych (magisterskich) na Wydziale Wychowania Fizycznego, dostęp: <http://vip112.lo.pl/uchwala/10174/uchwala-nr-rwwf-3-ix-2020>.
- Zarządzenie Nr 5 /2014 Rektora Akademii Wychowania Fizycznego im. Jerzego Kukuczki w Katowicach z dnia 12 lutego 2014 roku w sprawie elektronicznego archiwizowania prac dyplomowych, dostęp: https://bip.awf.katowice.pl/userfiles/file/Z_Rektora_2014/ZR_05_2014.pdf.
- Zenderowski R., 2015. *Technika pisanie prac magisterskich i licencjackich*. Warszawa: CeDeWu.

Piśmiennictwo przydatne do przygotowywania pracy magisterskiej na kierunku turystyka i rekreacja

- Angrosino M., 2010. *Badania etnograficzne i obserwacyjne*. Wydawnictwo Naukowe, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Banks M., 2009. *Materiały wizualne w badaniach jakościowych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bereźnicki F., 2008. *Prace magisterskie z pedagogiki*. Kraków: Impuls
- Boć J., 2009. *Jak pisać pracę magisterską*. Wrocław: Kolonia Limited.
- Caudny W., Gosik B., Piech M., Rauba R., 2011. *Praca dyplomowa z turystyki*. Łódź: ŁTN.
- Cieciuch J., Harasimczuk J., *Podstawowe standardy edytorskie naukowych tekstów psychologicznych w języku polskim na podstawie reguł APA*, dostęp: <http://liberilibri.pl/sites/default/files/Standardy%20APA-PL.pdf>.
- Chylińska D., Kosmała G., 2019. *Czym jest turystyka? Wokół podstawowych problemów definicyjnych i klasyfikacyjnych*. Katowice: Wyd. Akademii Wychowania Fizycznego im. Jerzego Kukuczki w Katowicach.
- Dezin N., Lincoln Y., 2009. *Metody badań jakościowych*, t. 1–2. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Frankfurt-Nachmias C., Nachmias D., 2001. *Metody badawcze w naukach społecznych*. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Gambarelli G., Łucki Z., 1998. *Jak przygotować pracę dyplomową lub doktorską: wybór tematu, pisanie, prezentowanie, publikowanie*. Kraków: UNIVERSITAS.
- Gibbs G., 2015. *Analizowanie danych jakościowych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Hajduk E., 2006. *Hipoteza w badaniach społecznych*. Poradnik dla studentów. Zielona Góra: Wydawnictwo UZ.
- Hammersley M., Atkinson P., 2005. *Metody badań terenowych*, Poznań: Zysk u S-ka.
- Kaufmann J.-C., 2010. *Wywiad rozumiejący*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Kaźmierska K. (red.), 2012. *Metoda biograficzna w socjologii. Antologia tekstów*. Kraków: Nomos.
- Kolman R., 2000. *Poradnik dla doktorantów i habilitantów*. Bydgoszcz: Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa, Oficyna Wydawnicza Ośrodka Postępu Organizacyjnego.
- Kvale S., 2013. *Prowadzenie wywiadów*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Młynarczyk Z., Zajadacz A., 2008. *Uwarunkowania i plany rozwoju turystyki*. Tom I: *Przyrodnicze zasoby turystyczne i metody ich oceny*. Seria: Turystyka i Rekreacja – Studia i Prace Nr 1, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Młynarczyk Z., Zajadacz A., 2008. *Uwarunkowania i plany rozwoju turystyki*. Tom II: *Zasoby antropogeniczne. Krajobraz. Ruch turystyczny*. Seria: Turystyka i Rekreacja – Studia i Prace Nr 2, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

- Mynarski W. (red.), 2008. *Teoretyczne i empiryczne zagadnienia rekreacji i turystyki*. Katowice: AWF.
- Mynarski W., Rozpara M., Puciato D., Królikowska B., Graczykowska B., 2012. *Ilościowe i jakościowe parametry aktywności fizycznej*. Opole: Politechnika Opolska.
- Oppenheim A.N., 2004. *Kwestionariusze, wywiady, pomiary postaw*. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Piorunek M. (red.), 2016. *Badania biograficzne i narracyjne w perspektywie interdyscyplinarnej. Aplikacje, egzemplifikacje, dylematy metodologiczne*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Plit F., 2007. *Jak pisać pracę licencjacką i magisterską z geografii*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Puño A., 2003. *Prace magisterskie i licencjackie: wskazówki dla studentów*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis.
- Rapley T., 2010. *Analiza konwersacji, dyskursu i dokumentów*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Rose G., 2010. *Interpretacja materiałów wizualnych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Silverman D., 2013. *Prowadzenie badań jakościowych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Silverman D., 2007. *Interpretacja danych jakościowych. Metody analizy rozmowy, tekstu i interakcji*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Siuda P. (red.), 2016. *Metody badań online*. Gdańsk: Wydawnictwo Naukowe Katedra.
- Sowińska B., 2013. *Poradnik dyplomanta kierunku studiów Turystyka i Rekreacja*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej szkoły Gospodarki.
- Urban S., Ładoński W., 2003. *Jak napisać dobrą pracę magisterską*. Wrocław: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu.
- Weiner J., 2005. *Technika pisanie i prezentowania przyrodniczych prac naukowych: przewodnik praktyczny*. Warszawa: Wydawnictwa Naukowe PWN.
- Werner W., 2012. *Wprowadzenie do historii*. Warszawa: Wydawnictwa Naukowe PWN.
- Węglińska M., 2005. *Jak pisać pracę magisterską. Poradnik dla studentów*. Kraków: Impuls.
- Winiarski R., 2011. *Rekreacja i czas wolny*. Oficyna wydawnicza LośGraf, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Winiarski R. (red.), 2008. *Turystyka w naukach humanistycznych*. Warszawa: PWN.
- Winiarski R., Alejski W. (red.), 2005. *Turystyka w badaniach naukowych AWF*. Kraków: WSiZ.

